

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. *Mar*
891.463
Book No. *B228C*
B594C
N. L. 38.

MGIPC—98—6 LNL/56—25.7.56—50,000.

SIEGE OF CHITUR

BY

NAGESHRAO VINAYAK BAPAT,

AUTHOR OF 'BAJIRAO I,' 'SAMBHAJI,' 'DADOJI

KONDADEO,' 'CAMPAIGN OF PANIPAT,'

AC, &c.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJI,

PROPRIETOR OF 'JAVAJI DADAJI'S' 'NIRNAYA SAGAR' PRESS

Bombay.

Registered under Act XXV of 1867

1899.

(All rights reserved by the publisher.)

Price 7 Annas.

चितूरगडचा वेढा.

हे पुस्तक

नागेशराव विनायक बापट, वाईकर,

‘श्रीमंत पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे,’ ‘छत्रपति संभाजी
महाराज,’ ‘दादोजी कोंडदेव,’ ‘पालपतजी मोहीम,’

इ. इ. ग्रंथांचे कर्ते

यांनी लिहिले.

ते

मुंबई येथे

जावजी दादाजी यांच्या

‘निर्णयसागर’ छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी

यांनी छापून प्रसिद्ध केले.

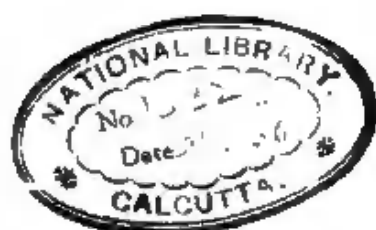
आवृत्ती पहिली.

इ. स. १८६७ च्या २५ व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदून सर्व हक्क

प्रसिद्धकर्त्याने आपल्या स्वामीन ठेविले आहेत.

इ. स. १८९९.

किंमत ७ आणे.

श्रीमंत
मातुःश्री कमासाहेब शिकें, वडोदें,

यांस,

परवानगीनें

हें पुस्तक कृतज्ञतापूर्वक सन्मान

बुद्धीनें

ग्रंथकर्ते यांनीं समर्पण केले

असे.

प्रस्तावना.

चित्रगड हा किल्ला रजपुतान्यांत उदैपूर संस्थानच्या ताब्यांत आहे. तें रजपुताना-माळवा रेलवेचें एक स्टेशन आहे. तेथून उदैपुरास एक आगगाडीचा कांटा गेला आहे. हा किल्ला अजं-
 मीरच्या दक्षिणेस ११५ मैलांवर आहे. तो विंध्याद्रिपर्वताचाच एक भाग असून जमिनीपासून सुमारे ५०० फूट उंच आहे. त्याचा दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारे साडेतीन मैल आहे. इल्ली तो गड पडण्या स्थितीत असून त्याची तटबंदी अगदी जीर्ण झाली आहे. तरी तटबंदीवर जुन्या तोफा आहेत त्या पाहिल्या क्षणजे तो गड घात्रवर तुटून पडण्याच्या तयारीनेच उभा आहे की काय, किंवा कोणी भीमरूपी बलाढ्य मल्ल दंड ठोकून मांडीवर थाप मारून मान व छाती पुढें हकती ठेवून कुस्ती करण्यासाठी तयार झाला आहे की काय, असा भास होतो. गडाचा 'रामपोळ' या नांवाचा थोरला दरवाजा जमिनीपासून सुमारे १५० फूट उंचीवर आहे. पूर्वी रजपूत लोकांनीं मुसलमानांच्या छलापासून मुक्त होण्याकरितां या गडावरून पुष्कळ लढाया मारल्या होत्या. ब्रह्मभक्षी या नांवाचा एक रजपूत राजा या ठिकाणीं होऊन गेला. त्याच्या कारकीर्दीत इ० सन १२०३ सालीं अहमदशहिन खिलजी यानें किल्ल्यावर हल्ला करून तो उडवून दिल्या. त्या

वेळेस हजारों रजपूत स्त्रियांनी आपल्या पुरातन चालीप्रमाणें जोहार करून अग्निकाष्ठे भक्षण केलीं. किल्ल्यांतील तळपरांत अग्नि पेटवून त्यांत उड्या टाकून त्यांनीं जीव दिले, असें इतिहास व दंतकथा सांगतात. राव्याची खुलती राणी पृथ्विनी या नांवाची होती, ती अत्यंत रूपवती होती. तिला बळात्कारानें हस्तगत करण्यासाठींच अह्मदशहानें चित्तूरवर स्वारी करून किल्ल्याला वेढा देऊन बसला होता. तो किल्ला अभेद्य आहे अशी त्याची ख्याति होती. तो बनास नदीच्या किनाऱ्यावर उंच व लांबट अशा एका पहाडावर असून त्याचा पडकोट त्या पहाडाच्या कडेकडेवर बांधलेला आहे. 'टाड्यें राजस्तान' या पुस्तकांत किल्ल्याचा नकाशा दिला आहे. त्या आधारानें एक बुड्कट तयार करवून त्याचें चित्रही या पुस्तकाच्या आरभी जोडलें आहे. त्यांत एक विजयश्रीचोतक स्तभ आहे. त्याचें शिल्पपाटव फारच जांगलें आहे. तो फार विशाल व सुरेख असून त्याची उंची १२० फूट आहे. त्याचें वर्णन टाडने फार सुंदर केले आहे. गडावर सुंदर सुंदर जुनीं देवालये, मोठमोठे तलाव व पडके राजवाडे अद्यापि पाहण्यासारखे आहेत. X

/पुढें इ० सन १५६७ साली अकबरशाहानें चित्तूरस वेढा दिला. तो हिंदुस्तानांत मोगल घराण्याचें राज्य सजवून पायावर स्थापन करणारा बादशाहा होऊन गेला. त्यानें एक जगविख्यात व प्रचंड राजघराणें स्थापन केलें. तो एक उत्तम राज्यव्यवस्था-पक व राज्यसूत्रचालक राजा होऊन गेला. त्याच्या राज्यव्यवस्थेच्या धोरणानेंच हल्लीचें सार्वभौम इंग्रजांद्धी हिंदुस्तानांत राज्य करित आहे. चित्तूरला वेढा पडला त्या वेळेस मेवाडचा राणा उदेसिंग हा चित्तूरचा राजा होना. तो अकबरशाहाच्या भवानें चित्तूरगड सोडून आपल्या मुलांमाणसांतुद्धां राजपिपल्याच्या

जंगलांत पळून गेला. सगळे त्या गडावरचा किल्लेदार बसंतसिंग व त्याचे अनुयायी रजपूत शिपाई यांनी व त्यांच्या स्त्रियांनी अकबरशाहबरोबर मोठा संग्राम केला. शेवटी जोहार घेऊन त्यांनी आपले प्राण दिले; पण, शत्रूला शरण गेले नाहीत. या अंगात सुखाने संसारयात्रा करण्यास स्त्री व पुरुष यांना परस्परांची जरूर असते. एक नसले तर दुसरे संसारसुखाला मुक्तते. चित्तूरगडावर जशी कित्येक सुंदर सुंदर सरोवरे होती, त्याचप्रमाणे तेथे रजपूत स्त्रिया ही एक प्रकारची प्रेमजलाने तुहूंस भरलेली मानससरोवरे, आणि तेथील पुरुष हे त्या सरोवरांवर विहार करणारे राजहंसपक्षी, होत. मानससरोवरे एकाएकी आटून गेली, किंवा नाहीशी झाली, तर राजहंसांचा तेथे काय उपयोग ? आणि राजहंस ब्रह्मलोकास निवून गेले तर, त्या सरोवरांची शोभा पाहून त्यांच्या प्रेमोदकांत येथेच क्रीडा करावी कोणी ? तत्पर्य, राजहंस आणि मानससरोवरे ही परस्परावलंबी आहेत. एक नसले तर दुसऱ्याची शोभा नाही. असो, चित्तूरगड अकबरशाहाने सर केल्यावर पुढे राणा उमरावसिंह याने डोंगरी प्रदेशांत उदेपूर या नांवाचे एक डोलेजंग शहर वसविले. तेच इल्ली उदेपूर राज्याचे राजधानीशहर आहे. एका इंग्रजी पुस्तकाच्या आधाराने ही चित्तूरगडाच्या वेळ्याची सविस्तर इतिहास लिहिली आहे. हीत मुख्यत्वाने किल्लेदाराची छी गुलाबगई हिचा मानी स्वभाव, धाडस, स्वधर्मश्रद्धा व स्वजात्याभिमान, वगैरे गुण व्यक्त होतात. ही एक त्या वेळी इतिहासप्रसिद्ध नरसिंगपूषी दूर दुर्गावती राणी, किंवा अलीकडची शांशीवाली लक्ष्मीबाई राणी होऊन गेली, असें झटले तरी चालेल. अकबरशाहासारख्या तेजस्वी पुरुषाला तिने विलकुळ दाद दिली नाही, किंवा जुमानले नाही. तिने आपल्याला चितेत जाऊन घेतले, आपल्या वैशम्यिनींना जाऊन टाकले, फार तर काय प्रत्यक्ष थोड-

आ पोरींनाही तीच बाट दाखविली; पण, शेवटपर्यंत ती झगूला शरण गेली नाही इतकेंच नव्हे, तर बूड उगविण्यासाठी तिने आपल्या गानवादनपटुत्वाने व शौर्याने अकबरशाहाला मोहित करून टाकले; झगून या भूगर्भवतनयेचे चरित्र बरेच मोहक व हृदयगम झाले आहे. 'थेरे थेरे दिवसा, आणि भररे पोदा' अशी ही पड बेऊन राहणारी उदरपरायण स्त्री नव्हती. 'रागीट मनुष्याचे प्रभुत्व अग्रीत टाकलेल्या मीठासारखे क्षणांत नाहीसे होते.' असे एका ग्रंथकाराने झटले आहे, ते हिला लागू पडतें. वास्तविक पाहिले असता, अकबरशाहाची योग्यता व हिची योग्यता यांमध्ये जमीनअस्मानाचे अंतर होतें, काजण्याने झणावें, मी आपल्या उजेडाने सूर्याला दिपवीन; भुंगीने झणावें, मी पृथ्वी फोडून पाताळांत प्रवेश करीन; किंवा टिटवीने झणावें, मी समुद्र शोधून टाकीन; अशा प्रकारचा तिचा तो बालिश प्रयत्न होता, तरी दगडापेक्षाही कठिण बनून भीषण संग्रामभूमीवर उभी राहून तिने वीरभीष्मा एका प्रसिद्ध लालाबरोबर तरवारीचे धोन हात केले, हे काय थोडे केलें ? तिचे देवाजवळ मागणेंच होतें की, 'देवा, माझे प्राण गेले तर जावोत; पण, माझी अन्न संमाल, माझी लज्जा राख.' ७

पूर्वी रजपूत लोकांत कित्येक वर्णनीय पुरुष व स्त्रिया होऊन गेल्या. त्यांनी आपल्या देशाचे वैभव राखण्यासाठी काय काय केले, त्यांच्या अंगी देशाभिमान व कुलाभिमान कसा सोबल रातीने वास करीत होता, स्वातंत्र्य कायम राखण्यासाठी त्यांचे मन कसे स्फुरत होतें, महत्त्व टाकून स्वदेशहितार्थ आपले तन, मन, धन कसे अर्पण करीत आणि अभांत भ्रम घेत, इत्यादि गोष्टी या पुस्तकापासून वाचकांनी ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

पुस्तकें लढाईचेंच वर्णन दिव्जानें वाचकांची तृप्ति होणार नाहीं असें समजून, अकबरशाहा व त्याचे प्रतिस्पर्धी रजपूत लोक यांचा थोडाला वृत्तांत या पुस्तकाच्या आरंभी व शेवटीं देऊन मध्ये चित्रगडच्या लढाईचें वर्णन दिलें आहे. तें जितकें भरपूर व साधार देखिल तितकें दिलें आहे. प्रसंगविशेषी व स्थलविशेषी, कोठे पोक, उदात्त व उन्नत विचार; कोठे कोटिक्रम व नम्र परिहास; व कोठे शब्दप्रहार आणि सत्यनिरूपण; हे प्रकार पाहण्यांत येतील. पुस्तकाची भाषासरणि जितकी साधी, गंभीर, सालंकृत, सुबोध व मुरत करवेल तितकी केली आहे. यांत मुख्य वीर व भयानक रसांचेच प्रसंग भरले आहेत. कश्चित् स्थलीं शृंगाररसाचीही थोडीशी जांक दिसत येईल.

या खेपेसही हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें भेय निर्णयसागर छापखान्याचे मालक यांनींच घेतले आहे, तर मराठी भाषेच्या उत्कर्षाविषयी उत्सुक असलेले लोक यांस उदार आभय देतील, अशी आशा आहे.

ग्रंथकर्ता.

प्रकाशकारांची प्रस्तावना.

चांगल्या चांगल्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याचा किता आम्हचे कैलासवासी तीर्थरूप यांनी आम्हांस घालून दिला आहे. त्यास अनुसरून रावसाहेब नागेशराव विनायक बापट, लोकविश्रुत ग्रंथकर्ते, यांचे 'चितूरगडचा वेढा' या नांवाचे पुस्तक इल्लीं आम्ही छापून प्रसिद्ध करीत आहों. या गृहस्थांचे नांव माहित नाहीं असे लोक आपल्या महाराष्ट्रांत विरळाच सांपडतील. यांचे 'बाजीराव पेशवे,' 'छत्रपति संभाजी महाराज,' 'दादोजी कोंडदेव' वगैरे कित्येक लोकप्रिय ग्रंथ आम्हीं पूर्वीच छापून प्रसिद्ध केले आहेत. प्रस्तुतच्या पुस्तकाला त्यांनी 'चितूरगडचा वेढा' असे नांव दिलें आहे, तरी त्यांत अकबर बादशाहा व रणशूर रजपूत लोक यांची धोडक्यांत विश्वसनीय चरित्रेच दिली आहेत, अमें छटलें तरी चालेल. यांत चितूरगडच्या रुढाईचा मुख्य कथाभाग आहे, छापून तो कित्ता, अकबर बादशाहा, व ग्रंथकर्ते, असे तीन कट्ट आम्हीं पुस्तकाला जोडले आहेत. लोकांकडून पूर्वीप्रमाणें या पुस्तकालाही उदार आश्रय मिळेल अशी उमेद आहे.

मुंबई. तुकाराम जावजी,
जानेवारी १८९९. } "निर्णवसागर" छापखान्याचे मालक.

या पुस्तकाविषयी नामदार न्यायमूर्ति महादेश
गोविंद रानडे, हायकोर्ट जज-मुंबई,
यांचा

अभिप्राय.

रा० रा० रावसाहेब नागेशराव विनायक आपले
यांस,

साक्षांग नमस्कार विनंति विशेष,

आपलें पत्र आलें तें पावलें. 'चितूरगडचा वेढा' हें हस्त-
लिखित पुस्तक तुम्हीं इकडे अभिप्रायाकरितां पाठविलें होतें. ज्या
मूळ इंग्रजी ग्रंथावरून हें पुस्तक लिहिलें तोही ग्रंथ वाचून पा-
हिला. तुम्हीं लिहिलेली गोष्ट मूळ आधारभूत ग्रंथास जुळून
आहे. त्यांत स्वकल्पित कांहीं भाग असेल असें वाटलें होतें;
परंतु, तसा प्रकार दिसला नाही. ग्रंथाची भाषा आपल्या नेह-
मीच्या शैलीप्रमाणें पोक व फार रसभरित आहे, व रजपूत लो-
कांची स्थिति त्या वेळीं कशी होती, याचें चित्र तुमचें ग्रंथांत उ-
त्कृष्ट रीतीनें बघलें आहे. कळायें, हे विनंति.

मुंबई. } महादेश गोविंद रानडे.
ता० ४-१०-१७.

रा० रा० विष्णु दाजी गव्हे, प्रियदर्शिका बगैरे
पुस्तकांचे कर्ते यांचा अभिप्राय.

आपलें 'चितूरगडचा वेढा' हें सर्व पुस्तक मी वाचून पा-
हिलें. गोष्ट लहानशीच, पण चटकदार, मनोरंजक व हृदयद्रवक
शाली आहे. संविधानक चांगलें असल्यामुळें आपल्या सारख्या
कुशल ग्रंथकाराच्या हातून ती कशी बघेल याविषयी शंकाच
भरावयास नको.

→*ग्रंथकार*

रा० सा० नागेश्वराय विनायक बापट,
बडोदे.

॥ श्रीः ॥

साधना.

चिरंजीव जामाता माझा कर्मणराथ जवाचें ॥
बेळणकर उपनाम असे तो होवो पात्र जवाचें ॥
त्याला रक्षो संतत हरी ॥ उपकुनि करणेच्या कहरी ॥ १ ॥
आश्ववती सौभाग्यवती मनुसाई शिब भम कन्या ॥
संतोषाचें संतत भाजन होवो तीही भन्या ॥
श्रीहरि तिजला सुख देवो ॥ संकट बिलवाळा वेवो ॥ २ ॥
साधुशिरोमणि हरिबोधाच्या आशीर्वाक्यें झाला ॥
त्या बोधांका पुत्र सदोदित पावो तोहि सुखाळा ॥
निजधर्मातिक मोत्याळा ॥ सन्मति देवो हरि त्याळा ॥ ३ ॥
त्या भम दौहित्रास बिराजे भाळचंद्र हें नाम ॥
होवो गुरुच्या करणेनें तो सकलगुणांचें घाम ॥
प्रांशगदादिसरोजधर ॥ होवो हरि त्या मोवकर ॥ ४ ॥
त्या सुकुमारगडी हें मी दुस्तकळी त्याघ ॥
करुनि देविलें बाची तोही देवो त्यास अनाघ ॥
करुणासागर हरि त्यास ॥ रक्षो मातुनि निजदास ॥ ५ ॥
या खाजाचें सेवन त्याच्या मसिका गुही देवो ॥
बर्चइयमित शिशु तो बाची अभिरुचि संतत वेवो ॥
देवो श्रीहरि त्यास सुखी ॥ बिलसो बाणी मधुर सुखी ॥ ६ ॥
सौजन्यादिक निजगुणहुंदें सूचित उभावकुळाका ॥
करो सदोदित बाळक तो त्या रक्षो हरिहि मुळाका ॥
देवो हरि त्या आरोग्य ॥ आनिक बांछित उपभोग्य ॥ ७ ॥

गद्यबोध.

फिरंजीव-जंकटेल, दानोदर, राजाराय, रामचंद्र व कालचंद वांस.
मित्रबालक हो,

सामेलील अंगलगलित, बीजगणित व सिद्धान्त बान्धाबरोबर काठील सात-
कलमी सालकार गणित सिक्कून विद्यालय कामधेनुची काम भरा, कणजे तुझी
मान, मन, क्षीर्णि आणि परमेश्वरकृपा सांग्या साक्षांत पात प्हाक.

१ सौंदर्य आणि सुखसाध चांची बेरीज करा.

२ सैत्रीतून नस्तर बजा करा.

३ प्रेमाला सुखांतकरवार्ने गुन्या.

४ काल-साजवाला उद्योग आजकार्ने जागा.

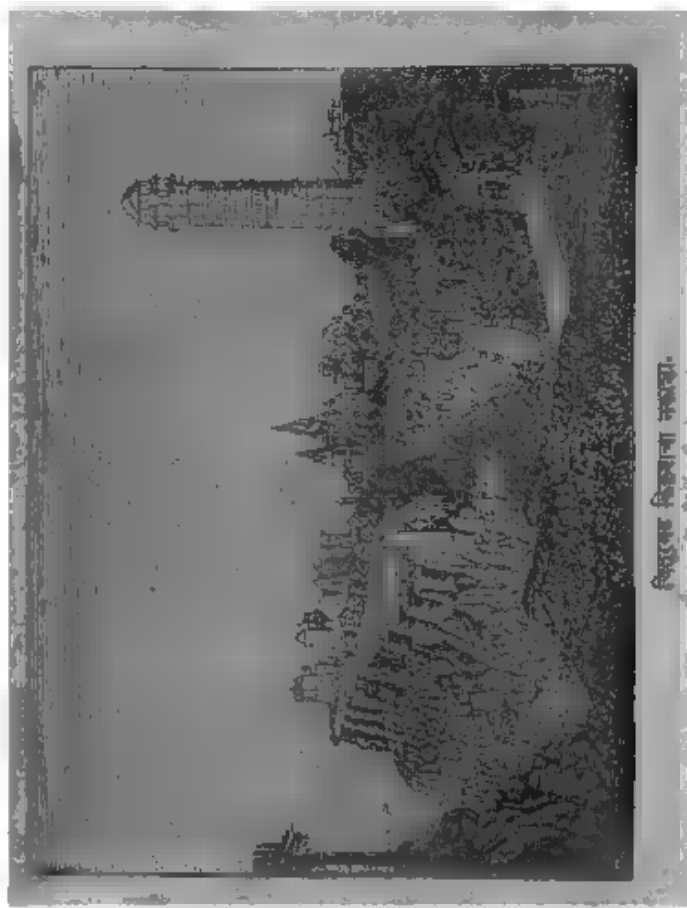
५ परमिदेवा रुखुनय काढा.

६ सुविषायांचा वर्ग व घन करा.

७ दया, क्षमा, क्षांति, नीति, सत्य जालि परमार्थ चांचीं समीकर्ने सोडवा
व सिद्धान्त लिहू करा.

हा सोमेरी वखोने सदमिलेला मधुर बेदा तुझांत (बैधुपुत्र व कन्यापुत्र
वांस) पुष्टिमद होवो.

अंत्यकर्ता.

विश्वेश्वर विद्यापीठ, मुंबई.

चित्रगडचा वेढा.

भाग पहिला.

उपक्रम.

या पुस्तकांत मुख्यत्वे चित्रगडाच्या लढाईचा विस्तृत रूपरेखा वृत्तांत दाखल करण्याचा विचार आहे. लढाई मोगल बादशाहा प्रसिद्ध अकबरचा व उदेपूरचे राजधानी शहर चित्रगड एथील रजपूत लोक, या उभयतांमधे इ. सन १५६७ साली झाली. परंतु, नुसतें लढाईचें वर्णन वाचल्याने वाचकांची तृप्ति होणार नाही, सबब अकबराची पूर्वपीठिका व रजपूत लोकांची, विशेषकरून उदेपूरघराण्याची, थोडीशी माहिती एथें देणें अवश्य आहे.

अकबराच्या बापाचें नांव हुमायून. त्याचा पराभव होऊन तो फनवासांत दिवस काढीत असतां उमरकोट एथें अकबराचें जन्म इ. स. १५४२ त झालें. त्याच्या मातृभ्रात्रेचें नांव हमीदा. ही नवराबायको मळून जात असतां रस्त्यांत उमरकोटचा भंमळदार गाणाप्रसाद यानें हुमायूनला आश्रय दिला. त्याच ठिकाणीं हमीदा बेगम प्रसूत झाली. हुमायूनला पुत्र झाल्याची बातमी

कळतांच त्याच्या जवळ एक कस्तूरी भरलेली डबी होती, ती

उचवून त्याने जवळच्या लोकांस ती वांटली, आणि तो झणाळा—‘या कस्तूरीच्या परिमलाप्रमाणेच माझ्या पुत्राच्या कीर्तिसुगंध सर्व जगभर पसरतो.’ ही त्याची इच्छा ईश्वरकृपेने परिपूर्ण झाली. या पुत्राचे ‘जलालुद्दिन महमद अकबर’ असे पुढे नांव होतें. पुढें हुमायूनास

अकबर बादशहा.

कंदाहाराकडे पळून आवें लागले.

या मुलाला वाटेनें संभाळून नेण्याचे कटिण दिसले, झणून त्याला रस्त्यांत टाकून त्याचे आईबाप इराणाकडे निघून गेले. ते मूल कर्मकर्मज्ञांस जकतरीच्या हाती लागले. पुढें ३० स० १५४५ च्या सालीं आक्टोबर महिन्यांत ते अर्भक आईबापांच्या स्वाधीन झाले. त्या समयीं त्याचें वय फक्त ३ वर्षांचें होतें,

३० सन १५५५ सालीं, तारीख १८ जून रोजीं, सरहिंद वणभूमीवर शिकंदरशाहा व हुमायून या दोघांमध्ये बोर संग्राम झाला. त्या युद्धांत हुमायूनच्या बाजूला बहिरामखान हा नांवाजलेला सरदार होता. ते दोघे मोठ्या शौर्यानें लढले. त्या समयीं अकबराचें फक्त १३ वर्षांचें बाल वय होतें, तरी त्यानें शिलक्षण शौर्यप्रभाव दाखविला. सौधरी, शिकंदरशाहाचा पराभव होऊन तो डोंगरी प्रदेशांत पळून गेला, आणि हुमायूनास जय मिळाला. हुमायूनानें १५ वर्षे वनवास भोगिला. नंतर दि-

लीपंदावर तो कायम झाला. पुढे एक वर्षाच्या आतच हुमायून वारला. त्या वेळेस अकबर तेरा वर्षांचा होता. हुमायूनाचा अंत आम्हा एथे झाला. पुढे कांहीं वर्षांनी आपल्या पित्याच्या धडग्यावर अकबराने अरसपानाची सुंदर कबर बांधविली, ती अद्यापि पाहण्यासारखी आहे.

अकबरावर हुमायूनाची अत्यंत प्रीति होती. दहाव्या वर्षी वासूनच हुमायून त्याला राज्यकारभाराचे वळण व शिक्षण देऊ लागला.

अकबर एक वर्षांचा असतांना तो त्याचा चुलता कामरान याच्या हातीं लागला. कामरानाचे व हुमायूनाचे काबुलास युद्ध झाले त्या वेळेस तोफेचा गोळा अकबराला लागावा सणून कामरानाने मुद्दाम त्या अर्भक राजाला तदावर नेऊन ठेविले. त्या कठिण प्रसंगी त्या ठिकाणी केवळ परमेश्वरानेच त्याचे संरक्षण केले. या ठिकाणी:—

‘असतां विधिकवच नव्हे काळान्तरां विनाश कुंतांनी’ या शकुंतलाख्यानांतील मोरोपंतांच्या श्लोकाचे स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाही. असो.

पुढे त्यास अनेक वेळां कारागृहवास भोगावा लागला. ते त्याच्या जीवावरचेच प्रसंग दळले. सर्व संकटांतून तो पार पडला. त्याच्या हातून पुढे मोठमोठी कार्ये व्हावयाची होती, पण त्याची सत्कीर्ति इतिहासांत अजराभर होऊन रहावयाची होती, पणूनच तो बचावला गेला असें द्याटलें पाहिजे.

त्याला सहानवणी खरे शिक्षण मिळालेंच नाही. धामधुनीच्या प्रसंगी प्रत्यक्ष अनुभवाने जें शिक्षण मिळालें तें मात्र जांगलें भरपूर मिळालें. त्याची बुद्धि तीव्र असल्यामुलें त्या शिक्षणाचा ठसा त्याच्या मनावर अत्युत्तम उठला. बापाच्या

वेळेचा एकनिष्ठ व धूर खर्दार बहिरामखान हा लहानपणी त्याचा उत्तम गुरू व पाळनकर्ता होता. हुमायून मरण पावतांच बहिरामखानाने त्याका बादशहाचीपदावर स्थापन केले. त्या वेळेस त्याका मुकते ११ वे वर्ष लागले होते. राज्यकारभाराचा सर्व भार बहिरामखानाच्या फिरी होता. पुढे अकबरने नीतीने, मोठ्या चातुर्याने व दखतेने राज्यकारभार केला. त्याच्या कारकीर्दीत त्याची प्रजा सुखी झाली; त्यामुळे या पृथ्वीवर जे जे महान् महान् राज्यकर्ते झाले, त्यांच्यामध्ये इतिहासकारांनी अकबराची भेदज्ञाने गणना केली. याचे भेद बऱ्याच अंशी बहिरामखानाला मिळाले पाहिजे.

बहिरामखानाने काही अपराध्यांस कडक शिक्षा दिव्यामुळे त्यांचे व अकबराने पुढे पुढे बनेनासे झाले. अकबर जतजला मोठा होत चाळला तखतची राज्यसत्ता आपल्या हातीं असावी असे त्याला वाटू लागले. बहिरामखानाच्या ताब्यांतून मोकळा होण्यासाठी त्याने एक विलक्षण युक्ति योजिली, ती अशी:-एके दिवशी तो व बहिरामखान दोघे मिळून जंगलांत शिकारीस गेले अथवा आपली आई आजारी पडल्याने निमित्त सांगून अकबर कोणासही न कळवितों एकाएकी दिल्लीस परत गेला. तेथून त्याने बहिरामखानास सांगून पाठविले की, 'आजपर्यंत आमचा विद्याभ्यास आणि वाळपणचे खेळ चालले होते, सगून राज्यकारभार तुमच्या हातीं अखणें खरूर होतें; परंतु, आतां आमचे राज्य आधीं स्वतः चालवावे असें मनांत आहे. आमचे कल्याण यावे असा तुमचा हेतु असल्यास तुम्हीं आतां सर्व राज्यकारभार सोडून यावा. तुमचा वृद्धापकाळ झाला आहे, याकरितां संसाराचा त्याग करून उरलेले आयुष्य ईश्वर-विरजनांत घालविण्यासाठीं तुम्ही मर्केस जाऊन रहावे. तुमचा

‘इतमाम चांगला राहील, अशी तुझांत तेथें नेमणूक मिळेल.’ त्याच वेळेस त्याने आपल्या प्रजेस कळव्याकरितां एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला कीं, ‘इतःपर धाडीं आपल्या राज्याचा अधिकार आपल्या हातांत घेतला आहे. सबब मापुढें सर्वांनीं आमचाच हुकूम पाळला पाहिजे. हुसत्या कोणाचा अधिकार मानूं नये.’

पण, बहिरामखान मोठा महत्वाकांक्षी पुरुष होता. त्याच्या हातून तसें वर्तन झालें नाहीं. त्यानें राज्यांत बंडाचा मांडला; पण, त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. शेवटीं, तो बादशाहाला घरण आला व मानेला पांगोटें बांधून सिंहासनावमोर आढवा पडून त्यानें अकबराची क्षमा मागितली. तेव्हां पूर्वीचे उपकार व त्याची खरी योग्यता स्मरून व त्याची दीनापत्त्या पाहून अकबराच्या मनाला कळवळा आला. मग त्यानें त्याला आपल्या हातानें उठवून आपल्या उजव्या बाजूस पूर्वीच्या जागीं बसविलें, व सन्मानार्थ एक उंची पोषाल दिला. नंतर तो त्याला झणाळा, ‘खानसाहेब, आमच्या घराण्यावर तुमचे बहुत उपकार आहेत. तुमची इच्छा असेल तर तुझांस एकाद्या प्रांताची सुभेदारी देतो. सद्दी मजीं नसेल तर एथेंच दरबारांत राहून कामकाज करीत जा. तसेंही पतकरत नसेल तर मकेस जाऊन रहा. तेथें तुमच्या मोठेपणाला सजें असा तुमचा बंदोबस्त करून देतो.’

पुढें बादशाहानें त्यास सालीना ५० हजार रुपयांचें वेतन करून दिलें. नंतर तो मकेस जात असतां मुबारिकखान या नांवाच्या इसमाच्या हातून मारला गेला. नंतर त्याची वामका-
मुलें आध्मास पाठवून त्याची त्यानें उत्तम प्रकारची बरदास्त ठेविली. आपल्या प्रथम गुरूजीचे अन्त्यास पोदांत घालून मोठ्या संतोधानें त्याला मकेस जाण्यासाठीं रमा दिली. यांत अकबराच्या मनाचा मोठेपणा चांगल्या रीतीनें व्यक्त होतो. समर्थींनीं झटलें

भाडे की, 'उत्तम गुणें शृंगारला । तो बहुतांमध्ये शोभला ।
प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा' ॥ असो.

त्या वेळेस अकबर फक्त १८ वर्षांचा होता. पुढे त्याने हुस-
व्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्याचे सोडून देऊन स्वतःच्या अक-
लेच्या जोरावर आपली राज्यनौका हांकीत नेण्याचा निश्चय
केला. पूर्वेकडील प्रांतांत कांही वडे उठली होती, ती त्याने
मोडून टाकिली. इ० स० १५६० पासून १५६७ पर्यंत सुमारे
सात वर्षे वडे मोडण्यांत गेली. हातीं धरलेले कोणतेही काम स्वरेने
व चांगले करण्याची हातोटी आणि शत्रूसही समा करण्याचे
औदार्य, हे गुण त्या प्रसंगी विशेष दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागले होते.

आपले राज्य चिरस्थायी करण्याच्या उद्देशाने अकबराने रज-
पूत लोकांशी शरीरसंबंध करण्याचा प्रघात घातला. त्याने पुष्कळ
प्रसंगी रजपुतांस जर्जर करून सोडले; तरी त्याने त्यांचीं राजे
स्वास्त्य केलीं नाहीत. त्यांच्याशी शरीरसंबंध जोडून व त्यांस
आपल्या दरबारी, लष्करी व इतर खात्यांत मोठमोठी कामे
देऊन त्यांना आपलेसे करून घेतले. अफगाण लोक मोगलांचे
कष्टे शत्रू होते; सणून त्यांचे नाक खाली करण्यास रजपूत लोक
फार उपयोगी पडलील असे त्याला वाटले; सणून त्याने बाघ-
झाहीत अशा प्रकारची व्यवस्था केली की, तीत सर्व जातींचा व
सर्व प्रकारच्या लोकांचा समावेश व्हावा. रजपूत व मुसलमान
यांस त्याने एकाच माखिकेंत ओवून ठेविले. जयपूरचा रजपूत
राजा बहारमल्ल याने आपली कन्या अकबरास इ० स० १५६१
त दिली. नंतर त्या राजाला व त्याचा पुत्र भगवानदास यांना
त्याने आपल्या लष्करांत सरदारांच्या दिल्या.

जोधपूर संस्थानचा मददेकिला अकबराच्या लष्कर हातगत
आला नाही. तो किला पाडाव करण्यास त्याला अतिशय प्रयास

पडले. किल्ल्यांतील अन्नसामग्री संपेपर्यंत तो मोगलांच्या स्वाधीन झाला नाही. लढतां लढतां असे अधिक रजपूत रणांगणावर पडले, तेव्हां राजा मालदेव अकबरास शरण गेला. त्याचा अकबराने दिल्लीदरबारांत अत्युत्तम सन्मान केला. बादशाहाने आपल्या उजव्या बाजूस त्याला जागा दिली, व त्याचा मुलूख त्याच्या स्वाधीन केला.

मेवाडचा रजपूत राजा उदयसिंह याने अकबराचे सार्वभौमत्व कबूल केलें नाहीं. तो आपल्याला स्वतंत्र राजा झणवीत असे, आणि सर्व रजपूत राजांत आपण श्रेष्ठ व सार्वभौम आहो असें मानीत असे. त्याला पूर्ण रीतीने जिंकल्याशिवाय राजपुतान्यावर आपला अंमल बसावयाचा नाहीं असे अकबरस वाटलें. त्या वेळेस चित्तूरगड ही उदयसिंहाची गादीची मुख्य जागा होती. उत्तम लोकांचें बंड मोडून मोकळा होतांच अकबरचा स्वतः माळव्यांतून चित्तूरगडावर चालून गेला. त्या वेळेस (इ. स. १५६७) चित्तूरगडाच्या संरक्षणार्थ यात हजार कडवे रजपूत शिपाई ठेविले होते. राणा उदयसिंह जंगली प्रदेशांत निघून गेला होता. हा वेळपर्यंत अकबराने आपल्या सैन्याबरोबर तोफखाना घाळवला नव्हता. चित्तूरगडाला घेढा देऊन तो हस्तगत करण्याचें काम त्यानें स्वतः केलें, तो किल्ल्याला घेढा देऊन बरेच दिवस लढत राहिला. या ठिकाणीं त्यानें आपलें युद्धकलानैपुण्य दाखविण्याची कमाल केली असें दाटलें पाहिजे.

त्याच युद्धाची गोष्ट या पुस्तकांत मुख्यत्वाने वर्णन केली आहे. उदयसिंह युद्धाचें काम किल्लेदारावर व किल्ल्यांतील रजपुतांवर टाकून आपण थोडक्या लोकांनिशीं जंगली प्रदेशांत जीथ येऊन निघून गेला. तरी मागे किल्ला बसंतसिंग किल्लेदाराच्या स्वाधीन राहिला होता. त्याचेंच दुसरें नांव जगमल अगार

बचमळ होतें, तो मोठा नांवाजलेला घूर सरदार होता. त्याच्या हाताखालचे बारा हजार रजपूत शिपाई व बहुतेक मुखबस्तु रहि-
बासी तरबारबहादुर होते. फार काय सांगायें, त्यांच्या बायकाही
पुरुषांप्रमाणें मोठ्या हिंसलदार व घूर होत्या.

वसंतसिंग अकबराच्या सैन्याबरोबर किल्ल्याच्या तटबंदीवरून
कडत होता. किल्ल्यामोवतीं अकबराच्या वेढा पडून बरेच म-
हिने लोटले. नेहमी चकमकींवर चकमकी हाडत होत्या. वेढा
पडून बरेच दिवस झाल्यावर एक दिवस रात्रीच्या वेळेस वसंत-
सिंग भगालीच्या उजेडानें सहजगत्या तटबंदीची टेहेलणी करीत
होता. त्याजकडे अकबराची दृष्टि पोहोचून त्याची 'छंमाम' या
नांवाची भरलेली आवडती मूक जवळच्या शिपायाच्या हातीं
होती ती त्यानें त्याजकडून मागून घेऊन तिच्या नेम धरून कड-
दिवीं सोडली. ती गोळी वसंतसिंगाच्या छातींत बसून तिनें त्याचा
सत्काळ प्राण घेतला; तेव्हां रजपूत शिपायांच्या एकदम दम स-
बळासारखा झाला. हे किरीदारानीं जी गुलाबगई हिच्या क-
ळांत घेऊन तिनें पुढें सकळ लोकांत नवा दम आणिला. तिनेंही
बरेच दिवस अकबराला हात दाखविला; परंतु, शेवटीं आपला
निभाव लागत नाही असें पाहून रजपुतांच्या रीतीप्रमाणें जोहार
करून ती, तिच्या दोषी मुली, तिच्या आश्रित बावा व इतर
रजपूत शिपायांच्या बायका यांनीं एका बुडानें आपले देह अग्नि-
नारायणास अर्पण केले. चितूरगडावरील बहुतेक रजपूत शि-
पाई रजांग्यावर मरून पडले ! त्याच वेळेस चितूरगड अकबराच्या
हातीं लागला. या कथेस आरंभ करणांपूर्वी अकबराने प्रति-
पक्षी जे रजपूत लोक, त्यांची मोडींही इफिकत अगोदर पुढील
भागानें दिली पाहिजे.

भाग दुसरा.

रजपूत.

हिंदुस्तानाच्या बहुतेक इंग्रजी इतिहासांत रजपूत राजांच्या इकीकटीला स्वतंत्र स्थळ मिळालेले दिसत नाही. वास्तविक पहातां रजपूतांचा इतिहास म्हणजे हिंदुस्तानचा राष्ट्रेतिहास झटले तरी चालेल. त्या विषयावर एखादा स्वतंत्र ग्रंथ असजे अगदी जरूर होतें. अठराव्या शतकांत मराठ्यांचा इतिहास जर स्वराष्ट्राच्या दृष्टीने विशेष प्रधान गणला जातो तर मुसलमानांच्या अजबल कारकीर्दीत रजपूतांचा इतिहास महत्त्वाचा व उपयुक्त असलाच पाहिजे. मुसलमानांचा प्रथम हिंदुस्तानांत प्रवेश झाला त्या वेळेस त्यांना जबरदस्त अडथळा रजपूत लोकांकडूनच झाला हें निर्विवाद आहे. बहुतेक मोठमोठे झगडे रजपूत लोकांविरोधरच झाले. त्यांकडून मुसलमानांचा निःपातही होऊ शकता; परंतु, रजपूत जातीला कपटविद्या सम्रातही ठाऊक नव्हती. आपलें बचन सत्य करण्वाखाठी आणि धर्मपालनाखाठी ते प्राण देणारे होते. अद्या उदारपणाच्या स्वभावासुळे त्यांनी आपल्या सर्वस्वाचा नाश करून घेतला. रजपूत घराण्यांची संगतवार इकीकत आजपर्यंत कोणीही टिपून न ठेवल्यामुळे त्यांच्या धीरोदास गुणांचा आपल्यास परिचय न होतां राष्ट्रेतिहासाच्या एका मोठ्या अंगास आपण अगदी आंचवलों आहों. आमची आशांत पुरी मोलख राहिली नाही. रजपूतांचा उत्कर्ष विशेष

हाला नवका तरी त्यांच्या अपकर्षामध्येही त्यांचे सहज आढळून येण्यासारखे आहेत. हे कांही थोडे आहे असे नाही. ग्रीक, रोमन, वगैरे राष्ट्रांचे इतिहास पाहिले तरी हेच आढळून येते. रजपुतांची प्रथमपासून तीन धराणीं प्रमुख होती. त्यांचा सरा इतिहास खऱ्या कळकळीने एक टोंडसाहेबाने मात्र बरीच मेहनत घेऊन किडून ठेवल्याचे दिसून येते. 'राजस्थान' या ग्रंथात त्यांच्या सुरळ कथा इतक्या विस्ताराने लिहिल्या आहेत की, त्यांचे सार काढले तरी एक मोठा वाचनीय ग्रंथ होईल. त्यांचे खरे गुण बरेच व्यक्त करितां येतील; परंतु, तथा प्रकार या लहानशा पुस्तकांत होऊ शकणार नाही हे उघड आहे. ✕

७/ सवें रजपूत राजघराण्यांमध्ये मेवाडचा वंश फार प्राचीन व अग्रेसर गणला गेला आहे. मेवाडांत चित्तूरगड एथें सिद्धोदिया राजे राज्य करीत होते. चित्तूरगड—गादीचा नूळपुरुष बाप्पा रावळ या नांवाचा होऊन गेला. बायब्येकडे इराणापर्यंत सवें प्रदेश बाप्पा रावळाने जिंकला होता, असे इतिहासमय सांगतात. ✕

८/ अंग राण्याचा सर्वात वाकड मुलगा—उदयसिंह या नांवाचा होऊन गेला. चित्तूरस यापूर्वी (क्षत्रजे आदी गोष्ट लिहिले आहेत आहां त्यापूर्वी) एक मोठा जोहार त्यांच्या चाळीप्रमाणे झाला. त्या वेळेस उदयसिंहाची मातृश्रीही मरण पावली. पुढे दरबाराच्या मंडळीने उदयसिंहास दूर एका निर्भय स्थळी नेऊन पोचविले. याच उदयसिंहास बनबीराने ठार मारण्याचा प्रयत्न केला होता; पण, पळा नांवाच्या दानेने एका चमत्कारिक युक्तीने आपल्या मुलाला बळी देऊन, उदयसिंहाचे रक्षण केले. ही गोष्ट करून रसाने ओतप्रोत भरली आहे. उदयसिंहाचे संरक्षण बाहेरच्या बाहेर झाले. बनबीराने कहर उसळून दिल्यामुळे तो सर्व लोकांस अभिमान झाला होता. शेवटी इ० स० १५४१ त उदय-

सिंहाने स्वारी करून आपले राखे परत घेतले. नंतर बनवीर नाग-
पूराकडे पळून गेला. तोच नागपूरकर भोंसल्यांचा मूळपुरुष होय,
असें झणतात. ✧

✧ याप्रमाणे चित्तूरगडचे राज्य चित्तूरगड-पराभ्याष्या औरस
संवत्तीच्या सान्यांत गेले; पण, उदयसिंह जाल्या छूर पुरुष नव्हता.
अकबरचा बाप हुमायून याचा फराभय होऊन दिल्लीत असल्याता
बोकाळत्यामुळे चित्तूरगडच्या वाटेस लागलेच कोणी गेले नाही.
पुढे अकबरशाहा बापाच्या गादीवर बसल्यावर त्याने इझहद्द सर्व
राजपूत राजांस आपले सार्वभौमत्व कबूल करावयास लाविले. राज-
पूत राजपराभ्यांशी अकबराचे शरीरसंबंध होऊ लागले. जयपूरचा
राजा बहादुरमहल याने आपली एक सुंदर मुलगी अकबरास दिली,
आणि अशा रीतीने बादशाहाशी स्नेहसंबंध जोडले. ✧

सन १५६७ साली अकबराने चित्तूरवर स्वारी केली. त्या वे-
ळेस बेदनूरचा ठाकूर बसंतसिंग याच्या हातीं सर्व सत्ता होती.
त्याने मोगल लोकांशी बरेच नेटाने युद्ध केले. उदयसिंह पळून
गेला; तरी इतर सरदारांनी पलायन करून आपल्या पिढीजाद
ब्रीदाला बट्टा लाडून घेतला नाही. ते चित्तूरगडच्या संरक्षणासाठीं
मोक्या आवेशाने लढले. ✧

✧ वर सांगितलेला बसंतसिंग हा चित्तूरगडच्या युद्धांत पुढारी
होता. तोच जगमहल किंवा बसंतसिंग या नांवाने प्रसिद्ध असून
त्याला या युद्धांत अकबराची गोळी लागून पडला. तेव्हां आप-
ल्यास जय येत नाही असे पाहून बसंतसिंगाचे शिपाई, त्याची
छूर जी गुलाबबाई, तिच्या उपवर झालेल्या दोन मुली,
व इतर स्त्रिया, या सर्वांनी जोहार करून आपले प्राण दिले.
स्त्रियांनी अग्नीत प्रवेश करून आपल्यास जाळून घेतले; पण, त्या

माउव्या अकराव्या हाती जीवंत लागल्या नाहीत. हा चित्रांत
तिसरा जोहार झाला.✕

अकराव्या सैन्याने चित्र शहरांत प्रवेश करून राहिलेल्या
सर्व स्त्रिया व पुरुष यांची भंगावर कांटा उमा राहण्यासारखी
कत्तल केली. तीस हजार लोक या कत्तलीत ठार झाले असे
लिहिले आहे। नंतर धर्माभिमानाने हिंदूंची देवाळये, मंदिरे,
शिववाडे, वगैरे चांगल्या चांगल्या इमारती अकराव्या लष्कराने
जमीनदोस्त करून टाकिल्या. त्या मोठाड पडलेल्या जाग्यावर
त्याने पुढे मशीदी बांधविल्या. श्री नगरदेवीचे भव्य देवालय
पाडवून तेथील नगारे, दिवे, नौबती, भलंकार, सोन्याव-
ण्याने मढविलेले दरवाजे, वगैरे सर्व सामान त्याने आपले
राजधानी शहर आग्रा एथे रवाना केले.✕

उदयसिंह चित्रगड सोडून पळून गेला, तो प्रथम राक्षसि-
पल्याच्या अरण्यांत आणि तेथून पुढे अरवलीच्या डोंगरांत दडून
राहिला. नंतर चार वर्षांनी तो राज्यभ्रष्टाच्या भ्रष्टेने मरण पा-
वला. मरणापूर्वी अरवली डोंगराच्या एका सोंन्यांत त्याने उदय-
सागर या नांवाचा एक मोठा तलाव बांधविला. त्याच ठिकाणी
नंतर त्याने एक लहानसें खेडे वसविले. पुढे पुढील पिढीच्या
पुरुषांनी तेच खेडे वाढवून त्याला शहराची शोभा आणिली. तेच
पुढे राजगादीचे मुख्य स्थान झाले. इली ज्याला उदेपूर झपा-
तात तेच ते शहर होय. त्या नांवावरूनच मेवाडचे राजे
बांल उदेपूरचे राजे असे झणू लागले. उदेपूरशराच्याची मूळपी-
ढिका अशी आहे.✕

उदेपूर, जयपूर व जोधपूर ही तीनच वर्षांनी राजपुतान्यांत
ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. या तीन परावर्षांमध्ये उ-
देपूरचे संस्थान आक्रमितलीला अगदी खालावलेल्या स्थितीत

आहे. तरी ते फार प्राचीन मूळ निष्कलंक राहिले आहे. इ. स. ११०० पासून १८०० पर्यंत ५०० वर्षांच्या अवधीत उदेपूर संस्थानांत उदयसिंहाशिकाय नालायक राजा कोणी निपजला नाही. जयपूरच्या राजांनीही उन्वळ किरति मिळवून आपले नांव कायम राखिले. जोधपुरांतही कांहीं वीररत्ने होऊन गेल्याचे दाखले मिळतात. उदेपूरच्या राजांसारखे सरजन राजे कोठेही झाले नसतील. त्यांच्या राज्यावर शत्रूंचे इले घरचेवर हतके झाले की, त्या आघातातून हे संस्थान निभावले कसे, याचेच आश्चर्य वाटणार आहे. अझाउद्दिन, बाबर, अकबर, औरंगजेब, बंगरे पराक्रमी पुरुषांपुढे उदेपूरच्याच्या राजपुरुष अगदी टेंकीस आले. अशा भयंकर बाबटळी वेळून गेल्या तरी उदेपूरचे राज्य कायमचें कायम राहिले. मुसलमानांस कधी हार जावयाचें नाही व सत्याचरण सोडावयाचें नाही असा त्यांचा निश्चय होता. हे कडक मत पाळण्यासाठी त्यांना व त्यांच्या अर्घ्यांना, भगिनींना व कन्यादिकांना अनेक वेळां आपल्या प्राणांवर उदार होऊन स्वदेहांचे जोहार करावे लागले, मूळची राजधानीसहरे श्रवलावी लागली व दुसरी अनेक संकटे भोगावी लागली, तरी ते आपल्या सत्यमतापासून न्युत झाले नाहीत. त्यांचे नित्याचरण सुटले नाही. त्यांनी आपला सदाचरणाचा चोपटमार्ग सोडला नाही. उदेपूर संस्थानावर मुसलमानांच्या स्वान्यांवरस्वान्या होत होत्या तरी तेथच्या राजाजींनी आपले स्वातंत्र्य दुसऱ्यांच्या हाती जाऊ दिले नाही, व दुसऱ्यांचे स्वातंत्र्य हरण करण्याची दुष्ट बुद्धि त्यांना उपजली नाही. ही गोष्ट त्यांच्या संवेधाने विशेष संस्मरणीय होऊन राहिली आहे.

✕ रजपूत जात जात्या मोठी हद्दी होती. थुल्लक मानपानांसाठी वेशील ती वाटेक वितका स्वातंत्र्याग करण्यास तयार ससे. केवळ

मानपानांसाठी आणि स्त्रियांच्या पातिव्रत्यरक्षणासाठी रजपूतांनी
 मुसलमानांबरोबर मोठमोठे झगडे केले. टोंड्या 'राजस्थान' हा
 एक मोठा इंग्रजी ग्रंथ आहे. त्यांत वीर व करुणरस यांनी ओत-
 प्रोत भरलेली अनेक कथानके आहेत. विरूट प्रसंग पडले झ-
 गजे सवें रजपूत लोक एकत्र होत असत. अस त्यांच्यांत पूर्वी
 अपूर्व मित्रभाव बसत होता. शत्रू कितीही बलाढ्य असला तरी
 आपण एकजुटाने व नेटाने काम केले असता त्यांच्या हातून
 आपले काहीएक वांकडे व्हायलाच नाही, अशी त्यांची पूर्ण
 भावना असल्याचें चित्तरावावरचे रजपूत व अकरा यांच्या झ-
 गड्यावरून उघड उघड दिसून येते. अकराने होते तेवढे
 प्रयत्न केले; पण, उदेपूरचे राजे दांती तृण धरून त्याला शरण
 गेले नाहीत. इतकेंच पण सांगून आतां पुढील भागापासून चि-
 त्तरावाकडे वळू. A

भाग तिसरा.

त्रिपुरसुंदरी आणि भिड्मनसुंदरी.

किलेदार वसंतसिंग चित्तरगडाच्या तटबंदीवर फिरत होता. तेथून तो आपल्या शत्रूच्या वेढ्याची हालचाल पहात होता. शत्रू तटबंदीजवळ येऊन भिडला होता. किल्ल्यांत भान्यसामग्री व दारूगोळा यांचा मनसुराद पुरवठा होता. आंत सुमारे बारा हजार रजपूत शिपाई होते. लढण्याचे व खाण्यापिण्याचे सामान असेपर्यंत शत्रूशी नेटाने लढण्याचा सर्वांचा कट्टा निश्चय झाला होता. किल्ल्याला शत्रूचा वेढा पडून सुमारे दीड महिना झाला. वेढ्याचे काम खुद अकबराचे आपल्या देखरेखीखाली ठेविले होते, तरी किल्लेदारास जेरीस आणण्याचा त्याचा हेतू तडीस गेला नव्हता. येव्यांत सांपडलेले सर्व एकजात रजपूत होते. ते शत्रूशी किल्ल्याच्या तटबंदीवरून निकराने लढत होते. तटबंदीच्या भिंती फारच मजबूत होत्या. त्यावर उभे राहून वसंतसिंगाचे लोक बरेचवेळ शत्रूवर मारा करीत होते, तरी अकबराची मनुष्यहानि फारशी झाली नव्हती.

चित्तराला वेढा देऊन फार दिवस बसाले लागले; यामुळे अकबर बराच कंटाळून गेला होता. यापूर्वी जी जी शहरे व किल्ले त्याने हस्तगत केले, तेथे तेथे त्याच्या फौजेला फार दिवस पडून खावें लागले नाही. त्याच्या नांवाचा व फौजेचा हुतका दारा बसला होता की, वेढा पडल्यावर आंटीक लोक

दांतीं तुण वरुन वरण वैत असत, तवें एवें झालें नाहीं. चि-
तूरची शिवंदी सामान्य प्रतीची नाहीं, ते लोक कडे लढवणे
असून एकाएकी आपस्वाळा दाद देणारे नव्हत, असें त्याका
कळून चुकलें.

किल्लाभर बसंतसिंग उभा राहून व चौहीकडे फिरून सर्भो-
वतीं देखेळणी करीत होता, त्या वेळेस त्याची पत्नी गुलाबबाई
त्याका जाळून भेटली. ती बाई रुपानें सुंदर असून तिचें वय
सुमारे १५ वर्षांचे होतें. तिळा दोन मुळी होत्या. त्याही सुंदर
असून उपवर झाल्या होत्या. थोरलीचें नांव त्रिपुरसुंदरी व
भाकटीचें त्रिभुवनसुंदरी होतें. गुलाबबाईचे डोळे रागानें काळ
झाले होते.

गुलाबबाई—साहेबजी, रोवटीं आपल्या हिंदुधर्माचा कळ
करणाऱ्यांचीच फसे होणार ना ?

बसंतसिंग—कसे होणार आणि काय होणार, हे कांहीं नि-
श्चयानें सांगता येत नाहीं; पण, हा मुसलमान राजा मोठा
शूर व हतनिश्चयी आहे, कणून राग जरा भीति वाटते.

गुलाबबाई—काय ! आपल्या किह्यांत हतके लोक असून
यांच्यामध्ये त्यांच्यासारखा एकही शूर पुरुष नसेल !

बसंतसिंग—मला नाहीं वाटत कोणी असेलसा, या राजाच्या
नशीबाचा ताळा असा आहे कीं, त्याला नेहमी हट-
कून फसे मिळते. फसे मुसल्या नशीबानेंच होत नसते.
तिळा बुद्धीचेंही सास अद्यापें लागतें.

गुलाबबाई—कां बरे ? असें कां झणतां ? ही दोन्ही साधनें
त्यांस अनुकूल असून आपण त्यांना बापूयां लढून कधीं
जेरीस आणले नाहीं का !

नसंतसिंग—तें खरें, पण बुद्धिबुद्धीतशी अंतर असतें. कोणाची जास्ती चालते, आणि कोणाची कमी चालते.

गुलाबबाई—तर मग आपल्या किल्ल्याचा वेढा उठण्याची आज्ञाच नाही की काय ?

नसंतसिंग—तसेंच केवळ झणतां येत नाही. रजपूत जातीला निराशा ही कधीच ठाऊक नाही. तरी इतकें खरें की, आपण जीवावर उदार होऊन शत्रूशीं सामना करून त्याचें अतोनात नुकसान करूं; तरच तो वेढा उठवून निघून जाईल.

गुलाबबाई—साहेबजी, त्याला ठाऊक नसेल की, आमच्या किल्ल्यांतल्या बांधा देखील आपलीं शिरें हातीं येऊन त्याच्या शिपायांबरोबर लढण्यास सिद्ध आहेत. तशी वेळ मात्र येऊं या, झणजे त्याची खातरी होईल.

नसंतसिंग—गुलाब, तूं वेढी आहेस. दुसऱ्या बायका तुझ्यासारख्या हिंमतदार असतील असें समजत असलीस, तर ती तुझी चुक आहे. चितूरच्या सगळ्या बायका व मुली घर आणि धैर्यवान् असतील तर आणखी काय पाहिजे !

गुलाबबाई—साहेबजी, तशी वेळ येऊं या झणजे माझ्या रजपूत भागिनी व कन्या सांविण्यांनीं मी जे झेलले त्याची प्रतीति येईल. आतां माझी विनंति एवढीच आहे की, मला ह्या लढाईत आपली अर्धभागिनी करा. या घर राजाबरोबर लढण्यांत आपल्याला जे भ्रम होतील व जी कीर्ति मिळेल, त्यांत माझाही थोडा वांटो देना. या वेळेस आपल्यालाच जय मिळेल असा माझा होरा बाहतो. पतीला मुखवट्टा होतें त्याचा बायकोलाही वांटो मिळाला पाहिजे !

चितूरकिल्ल्याला तीस हजार सैन्याचा वेढा पडला होता.

सुद्ध अक्षरवादशाहा तो वेदा देजन असला होता. त्या काळीं अक्षरवासारखा यशस्वी वीर सगळ्या हिंदुस्थानांत कोणी नव्हता. अशी गोष्ट होती तरी, तीमुळे किल्लेदाराच्या लीचें धारिद्र्य खचलें नाहीं. किल्ल्यांतील शिवंदीची सामग्री व शौर्य यांच्याविषयी तिला जितका भरवसा होता, तितका बघतसिंगाला नव्हता. तिची बघील कन्या त्रिपुरसुंदरी एका तरुण रजपूत सरदाराच्या पुत्राला देऊं केली होती. ती अठरा वर्षांची लावण्यावती कुमारिका होती. चित्राला शत्रूचा वेढा पडूं लागला त्या वेळेस तो आपले लोक बरोबर घेऊन किल्लेदाराच्या मदतीला आला होता. त्याचे लोक थोडेच; पण, चांगले लढवय्ये होते. त्या सरदारपुत्राचें नांव प्रतापसिंग होतें. रजपूताच्या अंगी धाडस, शौर्य आणि दृढ-निश्चय, हे तीन गुण उपजतच असावयाचे. शिवाय, तो तरुण, कुद्रीमान् आणि चांगला देखणाही होता; यामुळे, दुर्घात काखर पडल्यासारखें झाले होतें.

त्रिपुरसुंदरीच्या अंगी अद्यापि मदनान्चें विशेष बरें शिरलें नव्हतें. प्रतापसिंग मात्र तिजवर आवक झाला होता. तिच्या सौंदर्याला तो लुब्ध झाला होता. तिच्या आईबापांनीं तो तिच्या-करितां वर बघून ठेविला होता. तो तिच्याविषयीं लोलुप होता, तथा तिच्या मनाचा ओढा त्याजकडे अद्यापि लागला नव्हता. त्याच्या अंगचे गुण तिच्या कळले होते; त्यामुळे, आईबापांची वर-सौजनां तिला नापसंत नव्हती; तरी त्याच्याविषयीं तिच्या मनांत अद्यापि प्रेमभाषाचा उदय जरा जागा तथा झाला नव्हता.

तिच्याबरोबर आपले लग्न करून व्हायें अशी प्रतापसिंगाचा उक्कंठा लागली होती. किल्ल्याला अक्षरवादशाहाचा वेढा पडला होता त्याच वेळेस तो लग्नाविषयीं उत्सुक झाला होता. किल्ल्याची शिवंदी व तटबंदी मनभूत असल्यामुळे रात्र ह्यास

पेटला होता. वेद्याचें काम पुढें बरेच दिवस चालेल असे वाटल्यावरून तो आपलें काम लवकर झुळवून आणण्याच्या प्रयत्नास लागला. मंतर त्याची व त्या रजपूतकन्येची एकदां गांठ पडली, तेव्हां त्या उभयतांचें याममाणें भाषण झालें.

प्रतापसिंग—सुंदरी, तारुण्य हा आयुष्याचा उत्तम काल होय. पण, तो हां हां झणतां इदृदिशीं निघून जातो. सुखोपभोगाचा काल आपल्या वांझ्यास फारच थोडा येतो; यासाठीं राजाभ्यानें तो फुकट जाऊं येतां कामा नये. तूं मजवर प्रीति करितेस असें कळल्यानें आनंद होईलच, पण तूं माझी असें दाखण्याचा सुदिन कधीं प्राप्त होईल याची मी वाढ पहात आहे.

त्रिपुरसुंदरी—प्रतापसिंगजी, ज्यापेक्षां माझ्या आईबापांनीं तुझाला कन्यादानाचें वचन दिलेलें आहे, त्यापेक्षां योग्य समय आला झणजे ती गोष्ट घडून येणारच आहे. पण, आपल्याभोंवतीं आज सैन्याच्या वेष्टावरोबर दुसऱ्या अनेक संकटांचा वेढा पडला आहे. तो सनूळ उठल्याखेरीज पाणिदान करावयाचें नाहीं, असा माझा पण आहे. तुझी पराक्रम करून आपल्या बाहुबलानें शत्रूचा वेढा उठवून त्याला किल्लापासून हाकून लावला तरच मी तुमची झणवीन, आणि माझे सर्वस्व तुझास अर्पण करीन.

प्रतापसिंग—मण, बापासून आपल्या दांपत्यसुखाला विस्तार लागेल. अद्या अविवाहित स्थितीत मजकडून जो पराक्रम होईल त्यापेक्षां विवाहित स्थितीत चांगला होणार नाहीं, अशी तुला शंका वाटते कीं काय ?

त्रिपुरसुंदरी—चांगला होईल कीं कसा होईल हे माझ्यानें सांग-

वत नाही; पण, शूर पुरुषाचें पाणी पाहून मी त्याला पा-
णिदान करणार. तुझी मर्द गात्री असल्याची कीर्ति मी
ऐकिली आहे, तरी, माझ्या डोक्यांना ती प्रत्यक्ष दिसली
पाहिजे. या वेळेस घोडामैदान जवळ आहे. प्रतापसिंग
या नांवाप्रमाणें कृति करून दाखविण्याला ही संधि उत्तम
आहे. प्रत्यक्ष कृति करून दाखवा, मग लक्षाची गोष्ट बोलू.

प्रतापसिंग—असें, असें. सुंदरी, एकूण मी तुझ्या प्रीतीला ख-
रोखर पाष आहे अशी तुझी आधी खातरी करून दिली
पाहिजे असें तुलें झणणें आहे; पण, ही तुझी मागणी
जरा अविचाराची आहे असें मला वाटतें.

त्रिपुरसुंदरी—यांत अविचार कसचा? तुमच्यासारख्या शूर
पुरुषाला यांत मारी वाटण्यासारखें कांहीं नाही. हातीं
शास्त्र धरून शस्त्र करून दाखविण्यांतच प्रतापधुराला
भूषण आहे.

प्रतापसिंग—तुझ्याबरोबर माझा विवाहविधि होतांच तुझी
खातरी करून देईन कीं, रजपूताच्या नांवाला शोभण्या-
सारखाच या प्रतापाचा प्रताप आहे.

त्रिपुरसुंदरी—तुझी झणतां तें कदाचित् खरें असेल, पण बाहे-
रचा वेडा कांहीं अद्भुत उठला नाही. तो यवन पधून
जोंपर्यंत कोणी उठवून लावला नाही, किंवा मारला
नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या लक्षाची गोष्ट बोंद नका. प्रताप-
सिंगजी, तुमची तलवार त्या दुष्टाच्या छातीस शिरण्याब-
रोबर मी तुमची झालें असें खास समजा. तुमचें काम
आधीं तुझी करून दाखवा.

अकबरशाहशाह्याच्या सैन्यांत एक रजपूत जवान शिपाई
होता. त्याचें नांव भाचवसिंग. तो चित्तूरकिल्लावरवीं नोकरी

National Library
Old

सोडून बेऊन बादशाहाच्या फौजेत जाऊन राहिला होता. त्याने आपल्या जादुमाईशी निमकहराम होण्याचे कारण असे सांगले होते:—

किल्लेदाराची बाकटी मुलगी विमुचनसुंदरी. तिजवर त्याने मन किदा झाले होते. तिचेही मन त्याजवर लागले होते. पण माधवसिंगाचे कुल, शील आपल्या बरोबरीचे नसल्यामुळे तिच्या आईबापांच्या मनांत त्याला आपला जामात करण्याचे येईना. मातापितरांस तो बर पसंत नव्हता; झणून, तिने त्याचा नाव सोडून दिला होता. पण, ही गोष्ट माधवसिंगाच्या मनाला फार लागली. तिचा आपला विवाहसंबंध होण्याची आशा राहिली नाही, झणून तो फार स्तिन्न झाला. आणि बसंतसिंगाची नोकरी सोडून तो शत्रुसैन्यांत सामील झाला.

तापट स्वमावाचे योद्धे असतात त्यांचे माथे फिरून जाण्यास उघीर लागत नाही. तो लागलाच निमकहरामी करण्यास प्रवृत्त झाला. तो शत्रूला मिळून जाऊन आपल्या बराबर आपणच विलास ठेवण्यास सिद्ध झाला. वेळ्याचे काम शेवटाला जाण्यास जी जी साधने कमी होती ती ती सर्व त्याने शत्रूला दाखवून दिली. अकबर मोठा चतुर व धूर्त राजा होता. माधवसिंगाच्या पाठीवर हात फिरवून आपल्याला उपयोगी माहिती होती ती सर्व त्याने त्याजकडून काढून घेतली. त्याने आपल्या कामापुरते त्याला हाताची बरिले, तरी आपल्याकडचा भेद त्याला कळू दिला नाही, आणि त्याजवर त्याने विशेष विश्वासही ठेविला नाही. तो पुनः तिकडचा भेदा होऊन आपल्याकडचा भेद चित्तूच्या किल्लेदारास कळविला अशी त्याला सधनच सांगून दिली नाही. बादशाहाची आपल्यावर पूर्ण कृपा असून आपल्यावर त्याला भरंबसा चांगला बसला आहे अशा भ्रमांत तो होता.

पण, पुढें तो भगाचा भोंपळा फुटला. आपल्याविषयीं बादशा-
हाचें मन आपल्यास वाटतें तितकें स्वच्छ नाही असें त्याच्या
हृदयपतीस आलें. तसें कळतांच त्याच्या अंगाचा संताप झाला.
व्यापक्षीं आपल्या वर्तनाचा बादशाहाच्या मनांत किंतु आला
आहे, त्यापक्षीं आतां त्याच्याशीही दगाबाजी केली पाहिजे असें
त्याच्या मनानें घेतलें. तो अत्यंत खुनशी व तामसी स्वभावाचा
समुप्य होता. मनांतला दुष्ट हेतू सिद्धीस नेण्यासाठीं तो मोठ्या
भाडसाचें एक कृत्य करण्यास प्रवृत्त झाला. एका कामांत दोन
कामें उरकून घेण्याचा त्याचा विचार ठरला. पुनः किल्लेदाराकडे
जाऊन बादशाहाचीं छिद्रे तिकडे कळवून त्याचें मन आपल्या-
कडे वळवावें आणि त्याला खांगाचें बर्गें, तूं त्रिभुवनसुंदरीला
मला घेण्यास कबूल असशील, तर तुला चणू बादशाहा याला
मी ठार मारून घेतों. असें केलें झणजे बादशाहाच्या दुष्ट उगा-
वून किल्लेदाराची मुलगीही बगलेंत मारतां येईल.

पण, चित्त्राच्या किल्ल्यांत पुनः माधवसिंगाचा प्रवेश होतो
कसा ! ही अडचण प्रथमदर्शनीं दत्त झणून त्याच्या हृदयमोर उभी
राहिली. ज्या बाजूला तटाची भिंत फार उंच होती आणि जिकडून
सगळे लोक वर चढून घेण्याचा संभव नव्हता, त्या बाजूकडे
किल्लेदारानें शिपाई धोडे ठेविले होते. आणि तिकडच्या अंगाला
भीति नसल्यामुळे तेथील शिपाईलोकही गाफील रहात असत.
त्या वाटेनें वर चढून जाण्याचा माधवसिंगाचा निश्चय झाला. मग
भीत दीडवीत लांबीच्या कांहीं लोखंडी मेखा त्यानें आपल्याबरोबर
घेतल्या, आणि एका काळोख्या रात्री कोणालाही कळूं न देतां
तो त्या तटाच्या भिंतीजवळ गेला. रात्री लष्करांतून गेलों तर आ-
पल्याला अडवितीळ झणून दिवसादिवड्या कांहीं बहाणा करून
राजरोख रीतीनें पदारेकऱ्यांच्या अंगावरून पुढें निघून गेला. तो

तटाच्या भितीपाशी जाऊन पोहोचला. ती तटाची भित तुमारे ८० फूट उंच होती. एकावर एक पोंडे रचूनच ती तटबंदी केलेली होती. थोडे चुन्यांत वसवून मजबूद केलेले नव्हते. दोन मोठ्यांच्या मज्जे मोठमोठ्या फटी होत्या. त्या धरपर्यंत होत्या. प्रथमच्या फटीत त्याने एक मेख मारिली, ती जमिनीपासून दीड पावणेदोन हात उंचीवर असून तिजवर तो चढून उभा राहिला. पुनः थोड दीडवीत उंचीवर आणखी एक मेख ठोकून तिजवरही तो चढला. हे काम अतिशय जीयावरचें होतें, तरी अशाच रीतीने त्या अंधाच्या रात्रीच्या पोटी मेखा मारीत चढत तो तटबंदीच्या भितीवर जाऊन पोहोचला.

एकदां एकाद्याची एकाद्या कामांत एकतान श्रुति झाली झणजे पुढें कितीही संकटें आली तरी त्याला त्याचें मान रहात नाही, असें झणतात ते खरे. इकडे त्याचें भितीला मेखा मारण्याचें व चढण्याचें काम अंधेरांमध्ये धीरे धीरे चाललें असतां वरचा पहारेवाला शिपाई रात्रीच्या निवांत वेळीं मोठ्यानें ताना घेत पहारा करीत होता. ही गोष्ट माधवसिंगाच्या फारच पथ्यावर पडली. मेखा मारतांना घोडासा नाद निघत होता तो गाण्याच्या नादांत पहारेवाल्याच्या लक्षांत आला नाही, झणून माधवसिंगाचें बर चढून जाण्याचें काम सिद्धीस गेलें.

भाग चौथा.

माधवसिंगाला देहांतमायमित्र.

त चढून जाणांना माधवसिंगानें आपल्या अंगावरचे सर्व कपडे काढून टाकले होते. एक लंगोटा मात्र कसला होता. अंधारांत भितीकडे कोणाची नजर जाऊं नये म्हणून त्यानें ही सावधगिरी केली होती. पहारेबांस्याचा सफेत पोषाख असल्यामुळे तो माधव माधवसिंगाला काळोखांत दुरूनही स्वच्छ दिसला. तो बर जाऊन उभा राहिला तेव्हां पहारेकरी शिपाई मागे पुढें फिरून खडा पहारा करीत होता. त्याची नजर चुकवून सददिशी खाली उडी मारून पहारेवाला उभा होता तेथे तो एकाद्या संभावित मनुष्याप्रमाणें त्याच्या समोर जाऊन उभा राहिला, आणि कित्यावरच्या मनुष्याप्रमाणें त्याच्याशीं बोलत उभा राहिला. हा कोणी शत्रूकडचा मनुष्य असेल असा त्याला तिलमात्र संशय आला नाही. तो पहारेवालाही रजपूत होता. यामुळे आपल्या शिवंदीपैकीच हा एक शिपाई असेल असें समजून त्यानें त्याची चौकशी केली नाही. त्याला त्यानें पुढें खुद्याल जाऊं दिलें. तेथून कोठ्या अंतरावर एक शिबालय होतें. तेथें तो प्रातःकालपर्यंत पडून राहिला. पहाटेस उठून तो किल्लेदारच्या भेटीस गेल, आणि झगला—किल्लेदारसाहेब, पुन्हा मी किल्ल्यांत कां आलों आणि कसा आलों याचें तुमाला आश्चर्य वाटेक. मी

दगलबाज मनुष्य आहे अशी तुमची समजूत झाली असेल; पण, ती समजूत खोटी व चुकीची आहे अशी आतांच्याआतां तुमची खातरी करून देतो. तुमचा चितूरगड जमीनदोस्त करण्याचा बादशाहाचा निश्चय झाला आहे. तरी त्याचा बचाव करण्याची किंही माझ्या खिचांत मी पावून आलो आहे.

बसंतसिंग—हो दगलबाज मनुष्य एकदां आपला पक्ष सोडून शत्रूला जाऊन मिळाला त्याजवर पुनः कोण भरंवसा ठेवील !

माधवसिंग—फिलेदारसाहेब, मजपासून तुमचा पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे. मी शत्रूच्या छावणीत जाऊन राहिल्यामुळे त्याची बर्मखाने मला खडानखडा करून चुकली आहेत. मी तुझाला अशी छानदार युक्ति सांगतो की, तिच्या योगाने शत्रूने आपले लष्कर उठवून चालतें न्हावें. माझी राकळ ग्रहण कराल तर तिजपासून किल्ल्यांतील लोकांचे प्राण वांचतील, आणि किल्ल्याचाही नाश होणार नाही.

बसंतसिंग—तू वापुडें आमच्याशीं दगलबाजी करणार नाहीस आणि इतःपर तुजवर भरंवसा ठेवण्यास हरकत नाही अशी माझी खातरी होण्यासाठीं प्रथम तू तिकडे जाऊन शत्रूच्या नाखाची व आमच्या बचावाची कोणती साधनें मिळविलीं आहेत ती सांग पाहू.

माधवसिंग—किल्ल्यांतील एकंदर लोकांचा व तुमचा फायदा होईल अशी एक सूचना करण्यासाठीं मी फिरून तुझें कडे आलों आहे.

बसंतसिंग—कोणती युक्ति बोजत आला आहेस हें अगोदर मला सांग.

माधवसिंग—एका गोष्टीचें मला बचन चालू तर तुमचा घनू बादशाहा याला ठार मारून येण्याला मी तयार आहे.

बसंतसिंग—कसलें बचन पाहिजे तें मला माफी स्वच्छ कळतें पाहिजे.

माधवसिंग—मी ही कामगिरी बनाविली तर तुम्ही आपली त्रिभुवनसुंदरी मला दिली पाहिजे.

बसंतसिंग—एवढ्या मोठ्या कामगिरीला तू मागतोस हे बऱ्याच अगदीच धोडें आहे जसें मी समजतों. एक नाही अशा दहा सुखी दिव्या तरी तुझ्या उपकाराची फेड होणार नाही ! यवनराजा माझ्या किल्ल्याला वेढा देऊन बसला आहे. याळा तू ठार मारून आलास तर तुला मी आपली त्रिभुवनसुंदरी देईन. इतकेंच नाही, तर तिच्याबरोबर तुला चांगलें आंदणही देईन.

माधवसिंग—तें काम मजकडे लागलें. त्याला जीवत ठेवणें किंवा मारून टाकणें ही गोष्ट माझ्या खुशीवर अवलंबून आहे.

बसंतसिंग—तू प्रथम मजबर नाखुष होऊन माझा सूड उग-विण्यासाठी शस्त्रा जाऊन मिळालास अशी माझ्या दिव्याची पक्की खातरी आहे. हे तुला नव्याने सांगितलें पाहिजे असें नाही. एकदां एकाद्याच्या अंतःकरणांत कोणतीही अशी बसलेली अवली झणजे ती काढून टाकण्याचें काम परम दुर्घट आहे. दुष्टवादिच्यां माझे मन दूषित झालेलें अद्याप कायम आहे. तें फिरवण्यासारखें नाही, तरी तू जें काम करीन क्षणतोस तें शेवटपर्यंत नेहमील तर माच मनातील किंवा काढून टाकून मी दिलेलें बचन पुरें करीन.

याप्रमाणें किलेदाराचें वचन मिळतांच माधवसिंगाला फावें समाधान वाटलें, परंतु आशी एक वेळ त्रिभुवनसुंदरीची भेट व्हावी अशी त्याने आपली इच्छा दर्शविली. त्या वेळेस—

बसंतसिंग—छे ! छे ! भेटीची गोष्ट सध्यां बोद्धेंच नको. अजून तुझ्यावरचा दगळवाजीचा आळ नाहीसा झाला नाही. तो जेव्हां नाहीसा करतील तेव्हांच तुझी व तिची भेट होईल.
माधवसिंग—काय ! प्रकृण माझ्या आभाणिकपणाचा दुखाळो अजून अवेशा आहे !

बसंतसिंग—तुझ्या बोलण्याचा प्रत्यय येईपर्यंत तुजवर माझा भ्रंशसंकासा बसले ! तू चित्तूराहून नाहीसा झालास, परंतु तुझ्या नांवाला डाग लागण्यासमयें धर्तन करण्याचा तुझा इरादा नव्हता, अशी माझ्या मनाची जातरी होईपर्यंत तू चित्तूरी मनुष्य आहेस, अद्या दृष्टीनेच मी तुझा कडे पाहीन.

माधवसिंग—तर मग किलेदारसाहेब, मी जर तुमच्या दृष्टीने दगळवाज व चित्तूरी मनुष्य आहे, तर मला जीवंत ठेवण्यापेक्षा तटावरून कबेलोट करून खंदकांत टाका झणजे मी सगळ्या संकटांतून मुक्त होईन !

बसंतसिंग—छे ! छे ! तसें मी करणार नाही. तू आपल्या मनाच्या व देशाच्या कल्याणासाठीं हें जोखमीचें काम पत्तकरिलें आहेस; झणून, या कामांत तुला अडथळा करण्याचें मी कधीं करणार नाही.

माधवसिंग—उद्यां खंदकास झाला नाही तीच तुमचा शत्रू मोगल बादशाहा जर या तुनयेंदूर मी नाहीसा केला, तर तुमचा मजबूर पूर्ववत् विद्यास राहील, असें मला आश्वासन मिळालें पाहिजे.

बसंतसिंग—तू आमच्या दुस्मानांना मारून टाकिलेस तर तुजवर माझा व माझ्या लोकांचा मरंघसा पूर्ववत् राहील, असें मी तुला वचन देतो.

इतकें भाषण झाल्यावर तो पुनः अकबरच्या छावणीत जाऊन घुसला. तो छावणीतून एकाएकी नाहीसा झाल्याची बातमी अकबराला लागलीच समजली होती; झणून, तो छावणीत जाण्याबरोबर त्याला तिकडचे लोक बाह्यापुढें घेऊन गेले. तो पुढें घेऊन उभा राहिल्यावर त्याचा चेहरा त्यानें खूब दहीनें पाहिला; पण, त्या धाडसी रजपूतानें आपला चेहरा तिळमात्र बदलला आहे असें दिवूं दिलें नाहीं.

अकबरशाहा—काय रे इरांमखोरा, तू काळ रात्रीं आमच्या छावणीतून एकाएकी नाहीसा झाला होतास याचें कारण काय ! तू रात्री कोठें व कशासाठी गेला होतास !

आमवसिंग—आप लांबदांच्या हितासाठीं मी जावणी सोडून बाहेर गेलों होतो.

अकबरशाहा—आमचा लष्करी कायदा मोडून कोणी आमचें हित करित असला तरी तसल्या हिताची आज्ञाला गरज नाहीं.

आमवसिंग—लांबद आमचे दुस्मान आहेत, तरी आप हुजूरच्या फायद्याकरितां मी चितूर किल्ल्यांत जाऊन हेरांचें काम करून आलों. यांत मी खोटे काम कोणतें केले !

हे घेऊन बादशाहा क्षणभर सन्ध राहिला; परंतु, त्याची नजर एकसारखी त्या दगेखोराच्या चेहऱ्याकडे लागली होती. जणूं त्याच्या चेहऱ्यावर लिहिलेलीं अक्षरे तो लक्ष लावून वाचत होता. मग तो झणाला, 'तू तेवें जाऊन काम करून आलास ! तिकडची नवीन खबरवात कोणती आणिली आहे !'

आमवसिंग—नवीन बरतमान एवढेंच समजलें आहे की, कि-

तथावीळ चांगले निवडक निवडक बहादुर शिपाई एविकडे काढून त्यांसहवर्तमान बाहेर पडून वसंतसिंग किल्लेदार उद्यां आपल्यावर छापा घालणार आहे. लढतां लढतां सर्वत्रून रभांगणावर पडूं, पण शत्रूला शरण जावयाचें नाहीं, अशा किल्लेदाराचा हट्ट संकल्प साक्षात् आहे. आपल्याला गुप्त रीतीनें ठार मारण्यासाठीं त्यानें एक मारेकरीही तयार करून ठेविल्या आहे.

बाबूशाहा—तो मारेकरी कोण व कोठें आहे याची तुला कांहीं माहिती आहे का ?

माधवसिंग—तो सावंदाच्या छावणीतच कोठें तरी गुप्त रीतीनें लपून बसला आहे, अशी बातमी मिळाली आहे.

अकबर फार धूर्त पुरुष होता. तो असल्या बुद्धिमान मनुष्याच्या कपटी वर्तनाने फसण्यासारखा नव्हता. त्याला मनुष्यस्वभावाचीं स्वरूपे चांगली ओळखितां येत होती. मी परधनीं दुसळमान राजा असून याचें कांहींएक हित नसतां केवळ माझ्या हितासाठींच हा राजपूत शिपाई आपला जीव भोक्त्यात घालण्याचें धारिद्र्य करील असें कधीं पडणार नाहीं, अशी त्याच्या मनाची पक्की खातरी होती, तरी त्यानें आपलें ह्मणत माधवसिंगाला कळें दिलें नाहीं. मनांत आलेले विचार मनांतच दाबून सांठून ठेविले, आणि माधवसिंगा तीर मारण्याच्या कामांत प्रवीण असल्याचें त्याला कळलें होतें, झणून अकबर त्याला इशाला—‘माधवसिंग, तू आपला तीरकमठा बेऊन मजबरोबर बांधून किल्ल्याजवळ चढ.’ त्यानें आपल्याबरोबर अगदीं घोडे खोच बेऊन तो किल्ल्याकडे चालत गेला. त्याच्या मागून घोडा हातीं धरून त्याचा मोतदारही चालला होता.

किल्ल्यापासून एका बाणाच्या ठप्पांत लई मंडळी जाऊन

पोहोचली. धनुकडची एक लहानशी टोळी आपत्वावर हल्ला करणाऱ्यासाठी पुढे वाहून येत आहे असे किल्ल्यावरील शिपायांनी पाहून ते त्या बाजूच्या तटबंदीवर मरामत होतले. किल्लेदार मला उंच व विप्याळ पुरुष होता; बागुलें, तो सर्वामध्ये ठळक दिसत होता. त्याला पाहून—

अकबरशाहा—माघवसिंग, आतां तुझे बोलणें खरें करून दाखविण्याचा हा वकत आहे. तो पहा किल्लेदार वसंतसिंग तटावर उभा आहे. त्याचा नेम घेऊन नेमका तीर मार, आणि तुझे हल्लेकौशल्य कसे आहे तें मला दाखीव. उघीर लावूं नको.

बादशाहाचा हुकूम होताच कमानीला तीर जोडून नेम घेण्याचा त्यानें आव घातला. अकबरशाहाचा घोडा हासीं घेऊन काहीं अंतरावर मोतहार मार्गे उभा होता, त्याजकडे तो हळू हळू पाडी-मार्गे सरला. बादशाहाची मंडळी उभी होती, तिच्या डाव्या अंगाला पांच चार हातांवर तो उभा राहिला. मोतहाराच्या नजीक उभा राहून माघवसिंगाने धनुष्याला बाण जोडला, आणि प्रथम किल्ल्याच्या तटबंदीकडे त्याने त्याचा नेम घरिला. त्याच्या घर-संधानाकडे बादशाहाची व इतर मंडळीची नजर लागली होती. आतां पाम अर्घ्या क्षणांत त्याचा बाण खूंत करित तटबंदीकडे जाईल असें मंडळीला वाटत होतें. इतक्यांत माघवसिंगाने एका एकी बाजूला वळून तोच बाण त्यानें अकबरशाहावर सोडला. तो त्याच्या खांद्याच्या हाडांत आऊन घुसला. लगेच त्यानें आपलें धनुष्य खाळीं घेऊन वेऊन कमरेची कट्यार उपखून ती मोतहाराच्या छातीत खुपसली. मग त्यानें हातीं घरलेल्या घोड्यावर सार होऊन घोड्याच्या बरगडीत दांचा मारून तो विजेसारखा

चित्राकडे निघून गेला. हा प्रकार पडण्यास एकदोन अंक मो-
जण्याइतकाही काळ लागला नाही.

शाहाजबळ काही सरदार उभे होते ते वेव्यासारखे एकमेकां-
कडे (इकडे तिकडे) पाहता उभे राहिले. शाहाचे बोले मोघाने
कालभडक झाले; पण, त्याने तोडांतून एक अक्षरही काढले नाही.
तो तसाच मुकाट्याने आपल्या तंबूवर आलत गेला. तेथे त्याच्या
खांद्यांत घुसलेला बाण ओढून काढला. काही दिवस त्या अग्नेने
तो पळगावर पडून राहिला. बाहेर पडण्याचे त्याला संकल्पान रा-
हिले नव्हते. जखम भरून चांगली बरी होण्याला सुमारे पंधरा
दिवस लागले.

तिकडे बाण मारून माधवसिंग चित्राच्या वेदीजबळ दौडत
गेला, तो आपलाच मनुष्य आहे असे समजून वेदीचा दरवाजा
उघडून आंटीक लोकांनी त्याला आंत घेतले. त्याची बरी वेदी-
वरच्या अंमलदाराने लागलीच फिलेदारास दिली. माधवसिंग
फिलेदारास जाऊन भेटला. तेव्हा—

माधवसिंग—फिलेदारासाहेब, आपण सांगितलेली कामगिरी ब-
जावून मी आलों. आतां आपलें बचन पुरें करा. आ-
ताच्याआतां तुमच्या त्रिभुवनसुंदरीला माझ्यापुढें आणून
उभी करा. एका बाणानें तुमच्या मुख्य शत्रूचा ठार
करून आलों.

बसंतसिंग—तुं कदाचित् बाण मारला असशील; पण, त्यानें
तो ठार झाला असें कशावरून ?

माधवसिंग—हे काय विचारतां ! तो आतां जीवत असल्याची
शंका सुद्धां मनांत आणूं नका. माझा बाण, आणि तो
बाणां जाईल !

बसंतसिंग—तुं केलेला करार बरोबर रीतीनें पूर्णलेल नव्हता

अन्नी भास्ती पक्की आवरी होईक, तरच तुला दिलेलें वचन पुरें करीन.

या गोष्टीला कांहीं दिवस झाले. चित्परांत पक्की बातमी कळे- पर्यंत फिछेदारानें माधवसिंगाला नजरकैदेत ठेविलें होतें. घाह- रांत बातमी पसरली कीं, बादशाहाला बाण लागला होता तरा; पण, ती जखम बरीच बरी होत नाळजी आहे.

बसंतसिंग—(मग माधवसिंगाला आपल्या पुढें बोलावून नेऊन) तूं पतकरलेली कामगिरी तुझ्या हातून बरोबर झाली नाही. (कपाळाला आंठ्या घालून) तेव्हां दिलेलें वचन पुरें कर- न्नाच्या बंधनांतून मी मुक्त झालों. तुझ्या कुटीनें तूं दो- बांघीही दगळबाजी केलीच. त्याचा आतां तुला भी मोब- दला देतो. तूं निमकहरामपणा केला होताच, तरी सोंप- लेलें काम तुझ्या हातून जागलें शेंबडस जातें तर त्यांत तुझा आपमतलब होता तरी तुला जीवदान देऊन माझी भिक्षुंघनतुंदरीही तुला अर्पण करावी लागती; पण, तसें करण्याचें आतां प्रयोजनच राहिलें नाही. तूं विश्वासघा- तकी आणि फितूरी मनुष्य आहेस, सबब तुला मृत्यूचीच शिक्षा देणें राख आहे.

इतकें बोलून फिछेदारानें बादशाहाच्या नांवाचा एक खलिता लिहून बरोबर दहा शेंब असामी घिपाई देऊन माधवसिंगाला अकबरकडे रवाना केले. खलित्यांस त्यानें लिहून कळविलें कीं, या दगळबाज मनुष्याला तुझांकडे पाठविलें आहे. त्याला तुझांस योग्य वाटेल ती शिक्षा देण्यास तुम्ही मुक्तत्वार आहां ! यानें दो- होंकडेही दगळबाजीचें वर्तन केलें आहे !

बादशाहा लूच होऊन त्यानें फिछेदाराला बुद्दमानाचें उत्तर देऊन कैदी माधवसिंगाबरोबर मेलेले घिपाई परत पाठविले. पुढें

यादशाहानें एक मदोन्यत हत्ती आपल्या समोर आपविला. त्याच्यापुढें जाऊन उभा रहा झणून माधवसिंगाला त्यानें हुकूम केला. त्याला त्याची विलकूल भीति वाटली नाहीं. त्याच्या चेहऱ्याचा वस्तुचिंतनी रंग बदलला नाहीं. तो आपले हात एकांत एक गुंबाळून छाती पुढें करून त्या गजराजापुढें जाऊन उभा राहिला. एक वेळ त्यानें यादशाहावर तिरस्कारपूर्वक नजर फेंकिली. तीत त्यानें स्पष्ट दर्शविलें कीं, मृत्यु मृत्यु झणजे कःपदार्थ ! मी त्याला रतीभरही भीत नाहीं ! मग यादशाहाचा माहुताला कांगुलिनिर्देश होण्याबरोबर हत्तीच्या कानशिर्लास त्यानें दोहीकडून अंकुश टोचून तो कैद्याच्या अंगावर सोडला. त्यानें त्याला एका क्षणांत आपल्या सोबेंत गुंबाळून घेऊन जमिनीवर उताणा पाडून त्याच क्षणीं त्यावर पाय दिला. त्याबरोबर त्याची शेदारासारखी स्थिति झाली ! त्या निमकहराम रजपूताचा अशा रीतीनें अंत झाला ।

भाग पांचवा.

अकबराला ठार करण्याचा दुसरा मयम.

चि तरण्या वेळ्याचें व लढाईचें काम बादशाहानें अधिक जोरानें चालविलें. त्यानें आपल्या सरदारांस हुकूम दिले की, मोर्चेबंद्या बांधून फौजेनें किल्ल्याकडे चाल करावी. ते एक एक गोळीच्या दप्त्यावर मोर्चेबंद्या करीत गेले. त्यांच्या आभयानें शिपाई लोक किल्ल्याच्या तटबंदीला जाऊन भिडले. नंतर मुहंग्यांनीं पुढें चाल करून तटाच्या भिंतीच्या पा-बाशीं कांहीं मुहंग पाडून त्यांत त्यांनीं दारू भरून ठेविली. मुहंगांना प्रथम दधी देऊन हल्ला करणारे शिपाई पुढें वाढत गेले. मुहंग्यांनीं प्रत्येक बुरजाखाली ठिकठिकाणीं मुहंग भरून ठेविले होते.

चित्तूरचा किल्ला पाडाव केल्याखेरीज माघारे किरासल्याचें नाही अशी अकबरानें प्रतिज्ञा केली होती. या कामांत कितीही बस सोसावी लागली, कितीही पैसा खर्च करावा लागला व कितीही मनुष्यहानि झाली, तरी हार प्यावयाची नाही, असा त्याचा दृढ संकल्प झाला होता. मुहंग पाडण्याच्या कामावर त्याची स्वतःची पेरवी होती; यामुळे, तें काम मुहंग्यांनीं पारच जलद व चांगले केले होतें. धनू अगदीं तटाशीं येऊन भिडला असें पाहून, किल्ल्यावरच्या रजपूतांनीं हटावरून भावण-झडीप्रमाणें गोळ्यांचा वर्षाव केला. त्यांनीं गोळीबाराचा मारा

एकसारला भाव ठेविला. अकबराची कोणही शिपावगिरीत चांगली नाणावलेली होती. तिने किल्लाबाबराच्या माराला बिलकूल कुमानले नाही. रजपूतांचा मारा मंद पडत चालला.

बादशाहा स्वतः दृढ राहून आपल्या फौजेला उत्तेजन देत होता; यामुळे, फौजेला व युद्धांसाठी अधिकच दुरुप येऊन त्यांनी आपले काम फारच तत्परतेने व सुरेख रीतीने केले. मोगल शिपायांनी आपले प्रचंड बाहुबल व्यक्त करून दाखविले. किल्ल्यांतून जितके इले त्यांच्यावर झाले तितके सर्व त्यांनी माघारे फिरविले. रजपूतांच्या शौर्यभीला त्यांनी अगदी निस्तेज करून टाकले. अकबराच्या आपल्याकडचा कोण सरदार लढाईचे काम कसे करीत आहे हे लक्षपूर्वक पहात होता. त्याचे लक्ष नुसते सरदारांवरच होते असे नाही. कोणत्या शिपायांनी ज्यांना ठेवण्यासारखी महुंमी केली हेही त्याच्या लक्षात होते; यामुळे, शिपायांचे प्रेम बादशाहाच्या ठिकाणी फारच जागृत प्रत्येक शिपाई उद्यथा घुजाला न शिबतां सवते सवते यथा संपादण्यासाठी हातू लागला, यामुळे सर्वोमध्ये वीरभी उत्पन्न झाली. ती चढाओढ पाहून बादशाहा खूबखूब झाला. ते त्यांचे अचाट कर्म पाहून चित्राच्या वहावर रजपूत शिपायांनीही आश्चर्याने हाडांत बोटें घातली. शत्रू जो जो नजीक भिडत चालला आणि त्याची जो जो सरशी होत चालली, तो तो रजपूतांमध्ये मोठी गडबड उडाली. त्यांनी तयार करून शत्रूवर वरचेवर केलेले इले अगदी निष्फळ झाले. किल्लेदाराची शूर पत्नी गुलाबबाई ही रोज तयार उभी राहून लोकांना उत्तेजन देऊन आपल्या पतिराजाला मदत करीत होती. अशा शूर स्त्रीला जयल कोण झाले? शेवटी अकबराच्या शिपायांनी तयार शिब्या लावून वर चढण्याचा प्रयत्न चालविला; पण, सरण्या शिबदीने तो प्रयत्न खिझीट जाऊं दिला नाही. श-

पुन्हे कांहीं छोक सोळा कडानें मितीवर जाऊन उभे राहिले, तेन्नां किल्लेदाराच्या दूर झीनें त्यापैकीं कैक शिपायांना आपल्या हातानें तयाररून त्याचीं दकडून दिलें ! आपल्यानें पुरुषाचें शौर्यकर्म त्या झीनें आरंभिलें.

गुलाबबाई—साहेबजी, एक वेळ दुस्मानाच्या गोटांत जाऊन त्याच्या काळजाला हात पोहोचतो की नाही, हे पाहणें अशी मला इच्छा झाली आहे. मला तिकडे जाण्यास तुमची रजा मिळावी पाहिजे.

बसंतसिंग—गुलाब, तू त्याच्या काळजाला खचित हात घालील अशी तुझी खात्री असल्यास माझी ना नाही. जा पाहिजे तर, पण तूं त्याचा खूब वेण्यास युक्ति कोणती योजिली आहे !

गुलाबबाई—युक्ति आयल्या वेळेस घुबेल ती खरी. मी प्रथम अकबरशाहाच्या डेन्यावर एकटी जाणार, मग या किल्लेदारणीच्या हातानें जें काय धडेल तें पहाऊच !

रात्रच्या गोटांत आप्पाचा तिचा निश्चय झाला. मग तिनें स्वयं चालीचा शुभ्र पोषाक केला, आणि कुटुंबा तीनचांजा रुद्रवीणा हातांत घेऊन ती एकटी बादशाहाच्या छावणीकडे निघाली. पस्तीस वर्षांच्या उमरींतही तिचें सौंदर्य कायम होतें. ती योरच्या दरवाजानें आंत शिरू लागली, तेन्नां संस्थानें तिच्या मज्जाव केले. ती झपाळी, 'मी रुद्रवीणा वाजविण्याची कला शिकले आहे. मीला अल्लाह अकबरशाहाला आपल्या अंगचा घोडारा गुण दाखवावा झणून एक झी आली आहे अशी त्यांना बर्दी या.' ती एकटीच गेली होती, तिजबरोबर दुसरे कोणी नव्हतें, झणून एकटीला आंत सोडिलें तर आपल्यावर जोखम नाहीं असें त्याका वाटलें, झणून बादशाहाला तिच्या अग्रगमनाची बर्दी

मिठी, कोची रुद्रवीणा वाजविणारी एक हिंदु स्त्री आपल्या अंगच्या गुणाची हजीरी घानी घणून हुजूर कदमापाशी येण्यास रजा मागत आहे, असें घाहाळा कळविले. बादशाहा दिवसा काम करून थकला होता. फार दिवसांपासून चितूराळा गराडा दिला आहे; पण, मी मोहिमेचा परिणाम कसा होणार या चिंतेंत तो निमग्न झाला होता. अद्या समयास एकाद्या करमणुकीची कोणालाही आवश्यकता असतेच. तिची बदली मिळतांच आपल्या पुढें तिळा रुजू करण्याची बादशाहानें परवानगी दिली. ती त्याच्या समोर जाण्याबरोबर तिची संभावितपणाची चर्चा आणि मध्य मुद्रा पाहून तो चकित झाला. त्यानें सांगलेंच ताडलें की, हिचा रुद्रवीणा वाजविण्याचा नेहमींचा धंदा नसावा. यांत कांहींतरी काळोबें आहे. कांहीं दगाबाजीचा प्रकार असावा. त्यानें मग एका खास तैनातीच्या सरदाराला सक हुकूम दिला की, वायका असोत वा पुरुष असोत आणि ते कसलीही सवय सांगोत, माझ्या परवानगीवांचून आतां दरवाजांतून कोणालाही येऊं देऊं नये. नंतर तो तिच्याकडे वळून झाला, 'कां वाई, तुम्ही कोठें असतां ? इकडे कां आलां ? तुमची इच्छा काय आहे ?'

गुलाबबाई—गरीब परधर, आप लाविदांची ज्वाऱ्यावर मर्जी बहाल होते, ते रंकांचे राव होतात. त्यांना मोठाव्या देण्या मिळतात, अशी आप हुजूरची कीर्ति आहे. मी रुद्रवीणा वाजवीत असतें, आप हुजूर गुणपरीक्षक माहांत, घणून या कदमापाशी आलें आहे.

बादशाहा—ठीक आहे. मी रुद्रवीणा बऱ्याच दिवसांत देखिला नाहीं. अद्या जवळ येऊन बसा, आणि एक दोन रागाद्याच्या वाजवून दाखवा. तुमच्या स्वरूपाका अनुरूप तुमचा हा गुण असला तर खरोखर आझाला ही एक क्षणभर करमणूकच होईल. मला या समयी ती पाहिजेच आहे.

ती मम बादशाहाच्या समोर जाऊन बसली, आणि विष्वाच्या तारा मिळवू लागली. त्या वेळेस तो तिजकडे बारीक नजरेने पहात होता. तेव्हां हा माझा कपटप्रयोग ओळखितो की काय, अशी तिला भीति वाटली; तरी, ती आपली चर्चा बदलू न देतां रागदारी काढू लागली. प्रथम तिने एक दोन राग छडून खडे केले. ते ऐकून अकबरशाहा खूप झाला. पुढे तिने यमन, कल्याण, स्वमाज, वगैरे रागदाण्यांचे काम फारच उत्तम केले. ती वाजविष्वाच्या कामांत अगदीं गर्व साखी होती. इकडे बादशाहा तिचे वादनपटुत्व पाहून गारीगार झाला. बादशाहाला गाण्याचे व सतार, रुद्रवीणा, तौस, सारमंडळ, वगैरे यांचे वाजविष्वाचे ज्ञान चांगले होते. त्याने गायक लोकांसाठीं सुमारे २०० छडवू पथें स्वतः रचून ठेविलीं होती तीं अद्यापि गायनपटु लोकांच्या तोंडीं आहेत. त्याला गायन-वादन-शास्त्रांचे जितके ज्ञान होतें, तितके त्या कालीं कोणालाही नव्हतें. त्याच्या समोर नित्य गायेन व वादन होत असे. अतो. गुलाबशाईचा रुद्रवीणा खालत असतां आनंदाच्या भरांत तो आपले देहमान विसरला. झोळे मिटून तो मान झोळवीत होता. ती संधी साधून तिने हलूच आपली छद्मानघी छलकलीत कट्यार बाहेर काढली आणि ती त्याच्या पोटांत खुपसण्याच्या वेतांत होती, इतक्यांत त्याची नजर

१. पैन-अ-अकबारीत लिहिले आहे की, अकबरशाहाच्या पदरी एकऐकां एक बरबड असे छत्तीस गवई होते. त्यांमध्ये जगदिसवाता तानसेन हा मुख्य होता. त्याच्या खाणेखाल दुसऱ्या मतीचा रामदास झणून होता. हिंदुस्तानांत तानसेनासारखा उत्तम गवई एक हजार वर्षांत दुसरा कोणी झाला नाही. बहुतेक सर्व गवई ग्वालेरकडचे. राहणारे होते. एक कोट रुपये देऊन तानसेनास रेवाच्या राजाने नेले होते. परंतु अकबरशाहाला त्याच्यावाचून कर्मेना, झणून पुनः त्याने स्वस्त आपल्या बरबारी बोलावून घेतले.

तिजकडे जाऊन तिथे मणगट घेऊन तिथ्या हातांतले हत्यार त्याने काढून घेतले. मग—

अकबरशाहा—(मोठ्याने हांसून) बाई, तुझ्या वादनपटुत्वाचा शेवट फार चांगला झाला !

गुलाबबाई—(तरी त्या स्त्रीने न जगमगतां उत्तर केले ते असे.) माझा मूलवेत होता तो फसला ! उपाय नाही ! आतां माझ्या कर्मांचे फळ भोगण्यास मी तयारच आहे ! आप हुजुरचा काय हुकुम असेल तो सुनवावा ! मी मृत्यूची विलकूल पर्वा करीत नाही. पुढचा परिणाम जाणूनच मी या घोर कृत्याला हात पातळा होता. मी सतीचे घाण हाती घेऊनच आले होते. आतां तुम्ही पाहिजे तसे हाल करा व पाहिजे ती शिक्षा करा. त्याची मला फिकीर नाही. ज्यांना तुम्ही वेढा देऊन बसलां आहां त्यांच्या शौर्याची व सद्गुणांची अटकळ या माझ्या बाइसावरून तुझाला थोडीशी तरी करितां येईल ! तुम्ही आपला मूर्तिपूजक हिंदूंचे कष्टे दुस्मान आहां. तुमचा स्व-उपनिष्यासाठीं चित्रचा लहान मोठा प्रत्येक प्राणी आपले शिर हातीं घेऊन तयार झाला आहे. मृत्यु कोणत्याही रूपाने आला तरी त्याच्याशी सामना करण्यास आमचे पुरुष, स्त्रिया व मुले सिद्ध आहेत !

अकबराने तिला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. फक्त तिला एका तंबूत ठेवून रात्रभर तिथ्यावर सक पहरा ठेविला होता. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं तिला मेण्यांत बसवून, व कांहीं शिपाई बरोबर देऊन तिला चित्रगुप्त्या रामपोक दरवाजावळ सोडून दिलें. मेण्यांत बसवितांना त्यानें तिला आपल्या समोर आणवून हतकेच सांगितलें कीं, 'भोगलांचा वादशाहा क्रियांबरोबर जडण्यास आलेला नाही.' गुलाबबाई